

TOLDY FERENC KRITIKAI MUNKÁSSÁGA AZ 1840-ES ÉVEKBEN

1865-ben megjelent tankönyvében tárgyának tekintette önmagát is, megjelölve azokat a műfajokat, amelyek pályafutásának fő korszakait jellemezték: „e könyv írója, Toldy Ferenc (1822 óta), [...] kezdetben szinte [szintén] az aesthetikai bírálat, utóbb az irodalmi szónoklat, s az életrajzi és történeti előadás terein működött.”¹ Felosztása nem kizárólagos, hiszen a *Handbuch* már előlegezte a későbbi összefoglalásokat, a negyvenes években pedig egymást kiegészítve volt jelen a felsoroltak mindegyike; az új irodalmi művek bírálata viszont később valóban háttérbe szorult. Császár Elemér összegezése szerint „a negyvenes évekig Toldy inkább kritikus volt, mint történetíró”, s 1847 végén, „negyvenkettedik életévében, letette a kritikusi tollat”.² A tárgyalt időszakban, mindenekelőtt a Nemzeti Könyvtár kötetinek megjelentetésével, kirajzolódtak a nagy szintézisek konkrét előzményei.

Saját visszatekintése nem sorolja fel valamennyi műfaját. Greguss Ágost részletes, de teljesnek nem mondható bibliográfiája³ egyetlen évtized keretei között is olyan, nemegyszer önmagukban is terjedelmes fejezeteket tartalmaz, mint az Athenaeumban és a Figyelmezőben, a Budapesti Szemlében, a Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben, a Magyar Akadémiai Értesítőben, A Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban, Kossuth Pesti Hírlapjában, majd Dessewffy Emil és Szenvey József konzervatív Budapesti Híradójában, a Frankenburg szerkesztette Életképekben, a Magyar Szépirodalmi Szemlében és végül Kossuth hírlapjában megjelent cikkek és tanulmányok; olyan kötetek, mint Cornelius Nepos munkái (Czuczor fordításában) és a Hellen Könyvtár darabjai, Kazinczy levelezése, Kisfaludy Károly, Kármán József, Csokonai, Kis János, Vörösmarty és Kisfaludy Sándor művei; s helyesírásra, műfordításra, nyelvjárstanra és könyvtárrendre vonatkozó külön kiadványok. Toldy egyszerre volt titoknok és publicista, orvosprofesszor és az Egyetemi Könyvtár vezetője, szerkesztő és bibliográfus, sajtó alá rendező és a Kisfaludy Társaság igazgatója; olyan polihisztor, akinek irodalomkritikai gondolkodása központi jelentőségű.

Bajza így foglalta intelmekbe vele kapcsolatos tapasztalatait: „végtelen sok dolgot vállalsz, végtelen sokba kapsz, és életedet száz felé téped. Lehetetlen, hogy ilyen móddal az ember dolgait el ne hamarkodja s minden tettén bizonyos gondatlanság és felületesség ne lássék. Neked, kiben oly sok erő és tehetség van, egy idő óta írásaidat is felületesség bélyegzi, mert nem marad idő hosszabb

¹ *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*. Második, javított, kiadás. Pest, 1868. II. 13.

² *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*. Budapest, 1925. 180., 201.

³ *Toldy Ferenc félszázados irodalmi munkássága*. Pest, 1871.

fontolásokra.”⁴ Életritmus és munkabírás szempontjából sok igazság lehet ebben a 40-es évekre is vonatkoztatható kijelentésben, de Toldy írásait egyebek között az is jellemzi, hogy mennél nagyobb lélegzetű művet ír, annál alaposabb.

Munkásságának tanulmányozásához segítségünkre lehet az a javaslata, amelyet 1841 elején tett közzé az Akadémia átalakítása ügyében. Az I. osztály kutatási területe eszerint a „Nyelv és szépművészségek, ide értvén a’ m. nyelvtudományt egész terjedelmében, tehát a’ nyelvtörténetet, vizsgálatot és lexicographiát, a’ népi nyelv minden emlékei gyűjtését és magyarázatát, a’ nyelv archaeológiáját, topográfiáját[,] a’ nemzeti irodalom történetét, bibliographiáját, jeles régi ’s újabb nemzeti írók jó kiadásai eszközését; a’ költészetet és szónoklatot, melly utóbbi hazánkban, hol a’ szóbeli előadás oly roppant szerepet játszik, tudományosan még most váltig el van hanyagolva, a’ többi szóló és képző művészségek történetét és criticáját: tehát régi emlékek, festés, szobrászat, építés (mint szépművészség), hangászat, szavalás”.⁵ Toldy nemcsak a tudomány intézményesítésének szempontjából tűzött ki feladatokat: maga is tevékeny részt vállalt a végrehajtásban. A felsorolt területek közül kevés olyan akadt, amelyhez ne szólt volna hozzá: a nyelvtörténet és a szókincs kérdéseit fölvetette a szövegkiadásokról írt bírálatában; a bibliográfia területén rendszeresen publikált (az Athenaeum megszűnése után a Budapesti Hiradóban, majd a Magyar Szépirodalmi Szemlében); felfogásának központi kategóriája volt a nemzeti irodalom; sajtó alá rendezte a Nemzeti Könyvtár köteteit. A szónoklat hivatásos művelője volt az Akadémia és a Kisfaludy Társaság ülésein, a szavalás pedig gyakori tárgya volt recenzióinak; színibírálatok között szerepelnek operákról való tudósítások is, a magyarországi építészet és képzőművészet történetéről pedig részletes áttekintést adott. A felsorolás meg kell hogy álljon a „szépművészségek” határainál: a korabeli terminológiát a maival szembeállítva nem Toldy literatúra-, ill. irodalom-, hanem szépliteratúra-, ill. szépirodalom-felfogása érdekel bennünket. Az első műveltséget, tudományt jelent, s ezen belül foglal helyet a még elhatárolatlan második, amelynek elkülönülése ebben a korszakban ment végbe: a korábbi felfogás hozta létre az Akadémiát, az új pedig a Kisfaludy Társaságot mint Magyar Szépirodalmi Intézetet.⁶

1. Bírálatok

Literatúra és irodalom egyazon jelentésű volt Toldy szóhasználatában. Akadémiai javaslata „a régi literatúrát” a történeti tudományok osztályának kutatási területei közé sorolta.⁷ Ezt az magyarázza, hogy az *irodalom* szó „logicaillag a’ »Schriftenthum«-mal egyezőleg” képeztetik,⁸ éppúgy, mint latin

⁴ Toldyhoz, 1839. szept. 16. BfÖM VI. 342. és BTLv. 508–509.

⁵ *Töredékes észrevételek a’ magyar tudós társaságról.* PH 1841. 5. sz. Téli [Jan.] 16. 38.

⁶ L. erről HORVÁTH János, *Akadémia és Kisfaludy-Társaság.* In *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936).* Szerkesztette s a társaság történetét írta KÉKY Lajos. Budapest, 1936. 354–363. és *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Budapest, 1976. 24–329.

⁷ *Töredékes észrevételek a’ magyar tudós társaságról.* PH 1841. 5. sz. Téli [Jan.] 16. 38.

⁸ S. F., *Szövbírálatok.* Athenaeum, 1841. II. 79.

megfelelője, tehát megőrzi hagyományos 'írásbeliség' jelentését. Másodjára műveltséget, tudományt jelent (pl. „Európai életünk eddig vagy nem volt, vagy mikor volt – a' XVI. és XVIIId. században – nem tükröződött vissza a' *literaturában*; hanyatlásunk idején a' politikai tespedésnek megfelelt a' szellemé is: az *irodalom*, önállás nélkül, a' külföld hatalmas mozgalmainak utánhangja volt” [kiemelés tőlem],⁹ az Életképekben közölt *Irodalmi levelek* III. darabja a történettudomány kérdéseiről szól); harmadszor szakirodalmat (nálunk „a tudományok, historia és literatura nélkül, rendszerint úgy adatnak, mint ha az égből készen estek volna le”¹⁰), negyedszer pedig szépirodalmat (Csokonai „egyik leggazdagabb szelleme literaturánknak”; „a' darab dísze lesz vig szini literaturánknak”¹¹).

A jelen hazai literatura fő részei Toldy egy bibliográfiái összeállítására szerint a különböző tudományok (köztük a nyelv-, a szép-, a nevelés-, a hit-, a törvény-, a történet-, a természet- és a műtudomány, a filozófia és az országismeret), az önálló fejezetként szereplő *classica literatura*, a szépliteratura, az időszaki és a nem magyar literatura.¹² A „Figyelmező az egyetemes literatura körében” minderre tekintettel van, megállapítva, hogy „a' világliteratura' fogalma soha sem állt közelebb létesüléséhez, mint most”¹³.

Toldy – a literatura–szépliteratához és a párhuzamként említett Literatur-schöne Literatur megkülönböztetéshez¹⁴ hasonlóan – tudatosan használta az irodalomtól eltérő jelentésű szépirodalom terminust is: „közönségünknek a' szép-irodalom iránti feltűnő hidegségét” róta meg,¹⁵ a Kisfaludy Társaságban pedig *Szépirodalmunk' jelen állapotjáról, 's néhány jámbor ohajtás* címen tartott előadást.¹⁶ A Budapesti Híradó rovatcímei átmeneti szakaszra vallanak. A „Hazai irodalom” rovatban jelent meg Toldy *Nemzeti könyvtár* c. cikke;¹⁷ a „Hazai literatura” ismertette Bajza történeti kiadványait,¹⁸ de ugyanez a rovat közölte (valószínűleg Toldytól) a *János vitéz* és a *Cipruslombok kritikáját*¹⁹ (a *Szépirodalmi újdonságok. Petőfi, Kerényi 'stb.* c. bírálat tőle származik) és „Szép literatura” megjelöléssel A *falu jegyzője* névtelen bírálatát.²⁰ Az Életképekbe Toldy *Irodalmi leveleket* írt, s már első cikke elején megkülönböztetést tett: „Nem lehetek a' nélkül, hogy irodalmunk állapotjai és termékei felől néha ne beszéljek. [...] Néhány szépirodalmi tüneményekről kívánok ezuttal szólni”,²¹ s A Kisfaludy-Társaság Évlapjainak IV. kötetét ismertette. „A Szépirodalmi Szemle tisztének fogja tartani” – hangzott Toldy

⁹ D. Schedel F., *Pannonia. Virágfűzér az újabb magyar lyrai költészet mezejéről*. Athenaeum, 1841. II. 209.

¹⁰ *Első magyar földteke [...] Az égi és földtekéknek használata*. Figyelmező, 1840. 771.

¹¹ *Irodalmi levelek. Életképek*, 1844. I. 206., 469.

¹² *Egy pillanat mult évi literaturánkra*. Figyelmező, 1840. 1–9., 225–229., 401–405.

¹³ S. F., *Külföldi literatura*. Figyelmező, 1840. 12.

¹⁴ S. F., *Szöbírálóatok*. Athenaeum, 1841. II. 80.

¹⁵ S. F., *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 654.

¹⁶ Athenaeum, 1843. I. 153–161. és A Kisfaludy-Társaság Évlapjai IV. Pesten, 1844. 255–267.

¹⁷ 1844. 87. sz. Nov. 29. 375.

¹⁸ 1845. 167. sz. Ápr. 20. 267.

¹⁹ 1845. 185. sz. Máj. 22. 342.

²⁰ 1845. 194. sz. Jún. 8. 383.

²¹ 1844. I. 293.

célkitűzése – „a nyelvtisztaság s általán a szép forma szempontjából az irodalom mindennemű jeleneteit figyelemmel kísérni”²² A folyóirat tehát arra az erudíció értelmű irodalmiságra is tekintettel volt, amelyből a nevében szereplő szépirodalmiság elkülönült a kor gondolkodásában.

Ha az irodalmi tudat ilyen irányú változását vizsgáljuk, nem mellőzhetjük az Akadémiai Könyvtár megnyitó előadását. Batthyány Gusztáv adományáról ez áll benne: „Szakjai a’ hittudomány, philosophia és nevelés, mathematicai és hadi tudományok, bővebb a’ törvénytudomány [...], ’s így főleg csak *irodalom-történeti* tekintetben érdekes”²³ (kiemelés tőlem). Mai tudomány-, ill. művelődéstörténet szavunknak lehet ezt a korabeli terminust megfeleltetni, amely ezúttal – mai fogalmainktól eltérően – olyan részterületeket összegez, amelyekből éppen a szépirodalom hiányzik. 1847-ben Kis János emlékezései részesülnek ebben a minősítésben: mivel az önéletrajz, írója szándéka szerint, nem lett sem „történeti mű”, sem pedig „szépmű”, „csak mint *irodalomtörténeti* adalék tárgya lapjainknak”²⁴ (kiemelés tőlem). A „csak” szó mindkét esetben olyan hierarchiát sugall, amelynek csúcán a szépirodalom áll. A terminus latin megfelelője, úgy tetszik, ennek történetére vonatkozik következő példánkban, hiszen a Magyar Szépirodalmi Intézetről van szó: a Kisfaludy Társaság bevezető és beköszöntő beszédeiben „az új tagok választásainak motívumai, s ezek válaszaiban némelly biographiai *literaria-historiai* adatok találtak”²⁵ (kiemelés tőlem).

Toldy egész életművének egyik alapgondolatát fogalmazta meg a fővárosi színjátszás félszázados évfordulója alkalmából: „bármely ügy csak történeti terrenumon áll igazán erősen”.²⁶ Egyik kulcsszava a haladás volt, evolucionizmus azonban nem szakított az antikvitás feltétlen tiszteletével és magasabbrendűségének klasszicista hagyományával. Az Odüsszeia „utólérhetlen szép” és „saját műveltségünknek is fő forrása volt”²⁷ – írja, s „a classica literatura’ művészi felsőbbsege alól kiaggani nem fogunk soha” – idézi saját bevezetését Cornelius Nepos munkáihoz, amelyben összefoglalja az említett példakép mibenlétét is. „Annak embereiben a’ szellemi erők örök egyensúlyra törekedtek [...]; az értelmiség, egyik legbiztosabb hatóját az érzéki formában kereste, a’ költészet, becsét, a’ tartalmasságban”; s „ész és képzelem, eszme és kép, tárgy és alak” egysége, igazság és szépség kölcsönös azonossága, „üres forma” és „nyers anyag” elutasítása, irodalom és művészet azonossága s az étellel való összefonódása jellemezték.²⁸

Ezek az elvek, amelyeknek jelentős része rokon Hegel esztétikájával, cáfolni látszanak azt a visszaemlékezését, amelyben így nyilatkozik önmagáról: „noha egykor mint szorgalmatos hallgatója Hegelnek, a’ híres philosoph’ dadogó leczkéként férfias elszántsággal ’s keresztre feszített figyelemmel kihúzta, meggyőződése’

²² *Nyelvtisztaság széptani szempontból*. MSzSz 1847. I. 160.

²³ SCHEDEL Ferencz, *Az academiái könyvtár’ rövid története ’s mibenléte* (1844. dec. 23.). A’ Magyar Tudós Társaság’ Évkönyvei VII. Budán, 1846. 88.

²⁴ *Kis János superintendens Emlékezései életéből*. MSzSz 1847. I. 309–310.

²⁵ D. SCHEDEL F., *Irodalmi levelek*. Életképek, 1844. I. 295.

²⁶ S. F., *Magyar játékszini krónika*. Athenaeum, 1842. I. 941.

²⁷ *Homer Odüsszeája*. Hellenből Szabó István. III. MSzSz 1847. 243.

²⁸ S. F., *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 31.

magasságaig felvergődni nem bírt soha”.²⁹ Hiszen annak a törvénynek történeti alkalmazása, „mely épen szélsőségek közvetítése által létesíti céljait”,³⁰ s annak a költészetnek a dicsérete, amely „minden ellentétet felold s kiegyenlít”,³¹ a szélsőségeket kibékítő, „illő közepet” megvalósító egyensúly ideálja³² s a szüntelen előrehaladás normája, minden feltételezett visszaesést elítélve és dekadenciának bélyegezve (ilyen például Vajda Péter verseinek kötetlen alakja, „mintegy visszamenve a’ poesis pólyáihoz”³³): erős nyomait mutatják annak a felfogásnak, amelynek illusztrációját a római klasszikus auktor munkáinak kiadója mutatta föl. Mint kritikus, prózai művek íratásával igyekezett gondolkodásra nevelni azokat a diákokat, akik költői tehetség híján „szép szavak utáni kapkodásra, tartalmatlan képjátékra” hajlanak,³⁴ megróttá viszont azt is, akinek fordításában egy „magában is már nyers” versszak „kellemetlenül nyersebbítette”:³⁵ kifogásolta tehát forma és anyag eszményítő gondolat hiányában kiegyensúlyozatlannak talált végleteit.

Kis János *Elváltások* c. Ovidius-fordításáról beszámolva megjegyzi, hogy kimaradtak „némelly síkos helyek is; ’s így ifjusági könyvtárunkat is növekedni látjuk”.³⁶ Korántsem minden követendő tehát a „classica literatura” anyagában: ahogy Csokonai műveinek kiadásakor, itt is problémát jelent Toldy számára a sikamlósság, s ahogy ott mint sajtó alá rendező, Ovidius esetében mint kritikus hagyja jóvá a szöveg illendőbbé tételét szolgáló kihagyás elvét. A *bienséance* követelménye ezek szerint még a mintául szolgáló klasszikus szerzőkre is éppúgy vonatkozik, mint a közelmúlt irodalmára. Ugyanez a híradás más szempontból is érdekes. „Sokakat hallok felkiáltani: prósai fordítás! anathema esto! Én úgy tartom, igazságtalanul.” A német irodalom, személyesen pedig Goethe véleménye alapján hangzik el az az állítás, hogy a „népszerűsített” fordítás nem köteles verses művet versben fordítani; „ha a’ tudományt popularizáljuk, valljon miért ne popularizáljuk a’ classicai írókat is?”³⁷ Nem sokkal később még világosabb a megfogalmazás: „classicai munkák” esetében „minden fordításmód: a’ kötetlen szabad és kötetlen szoros, ’s a’ kötött szabad, és kötött szoros – mindenik a’ maga helyén – egyformán helyes és czélszerű”.³⁸ Tudjuk, hogy a Pyrker-vita a Kritikai Lapok első számában megjelent rezenzióval kezdődött, s ebben Toldy egyebek között azt vetette Kazinczy szemére, hogy prózában fordította a *Perlen der heiligen Vorzeit* hexametereit: „Verselt munkát prózában adni mindég bal gondolat, egyedül a

²⁹ D. SCHEDEL F., *Budapesti Szemle* 1840. Első kötet. Figyelő, 1840. 309.

³⁰ *Beszéd Földi János sírjánál.* In Toldy Ferenc *irodalmi beszédei* (a továbbiakban: TFIB) I. Pest, 1872. 207.

³¹ *Vachott Sándor Versei.* MSzSz 1847. I. 182.

³² S. F., *Stibor vajda.* Athenaeum, 1842. II. 255.

³³ D. Schedel F., *Irodalmi levelek.* II. ÉK 1844. I. 381.

³⁴ S. F., *Egyveleg.* Figyelő, 1840. 480.

³⁵ *Ausgewählte Gedichte von Petöfi.* Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux. MSzSz 1847. I. 295.

³⁶ S. F., *Literaturai mozgalmak.* Athenaeum, 1841. II. 32.

³⁷ Uo.

³⁸ S. F., *Literaturai mozgalmak.* Athenaeum, 1842. I. 1181.

jámbusos mívnél valamennyire túrhető.”³⁹ Most, legalábbis az antik szerzőkre vonatkozólag, ez a vád érvényességét veszti; s ha rájuk nézve elismertetik a fordítás szabadsága, nehéz határt húzni közöttük és az utánuk következők között. Ez a nyilatkozat tehát a korábbi felfogás részleges felülbírálatát jelentette. A ’ műfordítás’ elveiről c. előadásában pedig (1843) – az „anyaghű”, „alakhű” és „szoros” módszert különböztetve meg – az ellen a másolatszerű fordítás ellen foglalt állást, amelynek, mint mondja, egykor maga is híve volt. Ezúttal már lehetségesnek tartja minden „kötött” mű „kötetlen” fordítását, s példái között megemlíti Pyrker művét is: „ide tartoznak [...] Bessenyei Sándortól Az elveszett Paradicsom, Péczley Józseftől Young’ Éjszakái, Kazinczytól A’ szent hajdan gyöngyei, ’s legújabbban Kis Jánostól Ovid’ Elváltozásai”. A folytatás valódi rehabilitáció: „mindannyi becses mű, mindenek felett képesek a’ külföld remekeinek beútat szerezni közönségünkhez, azoknak értését könnyíteni, ’s az izlést művészibb alakú művek’ befogadására előkészíteni”.⁴⁰ Nemcsak Kazinczy vállalkozása, hanem az eredeti is üdvözlendő tehát, ha ez utóbbi külföldinek tekintendő is. Toldy egyebek között az antikvitáshoz való viszony szempontjából is különbözött a nála fiatalabb kritikusanemzedéktől. Nem csak „művészi felsőbbsege” szempontjából tartotta a görög–latin ókort példának: „szabályosság, tisztaság és műgondra nézve” annak bizonyulnak „a régi classicus nyelvek” is.⁴¹ Tudjuk, hogy Henszlmann fölérendelte a keresztyén drámát a hellen tragédiának,⁴² Erdélyi János pedig örök szabály képviselőjeként beszélt Homéroszról,⁴³ akit nem tartott magasabbrendűnek, de akinél, mint írta, „többnek lenni vakmerőség”.⁴⁴ A Querelle des Anciens et des Modernes kevésbé látványos, olykor programtanulmányban, de inkább eldugott megjegyzésekben kirajzolódó magyar változatáról van tehát szó.

Az írói munkának „czélja az ember’ nemesebb felének művelése, az értelmesség’ terjesztése, az érzések’ nemesítése és köz jóra irányzása; mik nélkül az emberi társaság vég czélját: kül- és belső jólétét el nem érheti”.⁴⁵ Toldy úgy látja, „közelít az idő, mellyben a’ literatura nálunk is hol előkészítőleg, hol kísérőleg és bírálólag, hatni fog a’ polgári élet’ phasisai’ fejlődésére”.⁴⁶ Nemzeti újjászületésünket jelentős mértékben az irodalom hatásának tulajdonította,⁴⁷ ez pedig szoros kapcsolatban áll költő-eszményével, akinek „küldetése erkölcsi, mit, minél kevesbbé vadász és fejez ki, annál bizonyosabban teljesít”, aki „szellemi

³⁹ In *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847*. Összeállította, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta SZALAI Anna. 130. Vö.: FENYI István, *Valóságábrázolás és eszményítés*. Budapest, 1990. 101.

⁴⁰ A Kislaludytársaság Évlapjai VI/2. köt. Pesten, 1846. 50–51., 54–55.

⁴¹ *Nyelvtisztaság széptani szempontból*. MSzSz 1847. I. 159.

⁴² *A hellen tragoedia tekintettel a keresztyén drámára*. Kiszf.-Társ. Évl. V. 1843–1845. Pest, 1846. 374.

⁴³ *Vörösmarty Mihály Minden Munkái*. In *Erdélyi János Válogatott Művei (a továbbiakban EJVM)*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek T. ERDÉLYI Ilona munkája. Budapest, 1986. 193.

⁴⁴ *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. In *EJVM* 465.

⁴⁵ SCHEDEL Ferenc, *Az írói tulajdonról*. BpSz I. 1840. 160.

⁴⁶ 36.: *Zsidók’ emancipatiója. A’ zsidókról*. Irta Bloch Móricz. Figyelmező, 1840. 257.

⁴⁷ D. SCHEDEL F., *Pannonia. Virágfüzér az újabb magyar lyrai költészet mezejéről*. Athenaeum, 1841. II. 209.

felsőbbséget” fejt ki; „a költők mindenha a népek nevelői”.⁴⁸ A nemzeti költőnek ez az ideálja – amely nagymértékben megfelelt a kritikus Vörösmarty-képének⁴⁹ – megszabta az önábrázolást éppúgy, mint a műben képviselt világképet és az ábrázolandó tárgyak választását.

„Mert mi ada Homer és Dante, Shakespeare és Schillernek, s minden idők nagy költőinek, oly nagy erkölcsi súlyt minden népek és korok fogékony lelkeikre nézve, ha nem azon felsőbb bölcsesség, melly saját módjokban nyilatkozik, miszerint természetet és emberiséget felfogni szoktak.”⁵⁰ Ezért jelenik meg Toldy Petőfi-kritikájában „minden, a mai világ erkölcsi csúcán álló költő” ezzel az imperatívusszal: „a költőnek mindig ott kell állni”, ezért bíraltatik meg az ő nevükben a példamutatást elmulasztó *Javulási szándék* c. vers, amely – a kritikus értelmezése szerint – azonosítja „a tivornyát a költőiséggel”,⁵¹ s ugyanott ezért ítéltetik nem költőinek az ember- és világgyűlölet. Czákó műveiben ugyanezt „a megrótt irányt egész képtelenségében látjuk tetőzni”.⁵² Vajda Péterről szólva fenntartás kíséri a dicséretet: a recenzens „iránya nemességénél fogva” ajánlja a költőt, bár „Nem ohajtjuk ugyan” – teszi hozzá –, „hogyan világnézete, melly álláspontul az indus pariaét veszi, elharapózzék”.⁵³ Vachott Sándor verseiben „egy nemesb szellemmel találkozunk, mely nem csak magas érzeményeket énekel, hanem magasban érez is; kinél ez érzemények egy felsőbb lelkelet, egy kiválóbb szellemi jellem földében fakadoznak”.⁵⁴ Az összehasonlítás itt kettős: Toldy egyrészt a korabeli költőkhöz, másrészt az olvasóközönséghez viszonyít. Másik eszményi példája Kis János, aki visszaemlékezéseiben „több csüggesztő tapasztalásai után is kiengesztelődését sorsával, beszél el”, akinek „egész élte folyása ritka öszhangzatát mutatja a munkának és sikernek”, akinek erős jellemére „oly szerencse épült, melyet csak a külvilág dissonantiáinak mély, igénytelen kedélyben és munkás lélekben feloldódzása nyújthat”.⁵⁵ Kiengesztelődés, öszhang és feloldás: olyan klasszikus, Cornelius Nepostól a jelenig keresett

⁴⁸ *Beszéd szépirodalmunk ügyében.* In TFIB II. 292.

⁴⁹ BAYER József *Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben* c. cikkében (EPHk 1911. 773–775.) idézi a Pesti Hírlap 1841. okt. 16-i számát, amely beszámolt Vörösmarty névnapi fáklýászenéjéről. Kossuth a következő lábjegyzetet írta a tudósításhoz: „[...] Die Dichter stehen auf der Menschheit Höhen. Ók az emberiségnek legelső, leghatásosabb nevelői; ők a nemzetiségnek, polgárérénynek leghatalmasabb ápolói; – hahogy t.i. nem haszontalan rímfaragók, hanem azok, a kiknek lenniök kell, ha képviselőivé emelkednek az emberszív 's lélek maradandó nemes típusának, mellynek keresztül kell csillámlani népek és nemzetek minden phasisain.” Bayer a versidézet forrásául FREILIGRATH, *Aus Spanien* c. versét jelölte meg „Der Dichter steht auf einer höheren Warte / Als auf der Zinne der Partei” (774.). EINZIG Miklós *Megjegyzés Bayer József „Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben” c. cikkéhez* címmel korrekciót javasolt, és SCHILLER *Jungfrau von Orleans*-a első felvonásának második jelenetéből idézte a következő sorokat: „...Drum soll der Sänger mit dem König gehen, / Sie beide wohnen auf der Menschheit Höhen.” (Uo. 844.)

⁵⁰ D. SCHEDEL Ferencz, *Philosophiai elem a költészetben, különösen Kisfaludy Károly munkáiban* (1841. febr. 6-án felolvasott előadás). A Kisfaludy-Társaság Évlapjai II. Budán, 1841. 29.

⁵¹ *Szépirodalmi ujdonságok. Petőfi, Kerényi 'stb.* Budapesti Híradó, 1845. 141. sz. Márc. 4. 141.

⁵² *Ausgewählte Gedichte von Petőfi. Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux.* MSzSz 1847. I. 346.

⁵³ *Irodalmi levelek.* II. Ék 1844. I. 383.

⁵⁴ *Vachott Sándor Versei.* MSzSz 1847. I. 181.

⁵⁵ *Kis János superintendens Emlékezései életéből, maga által feljegyezve.* MSzSz 1847. I. 413–414.

alapelvek, amelyek a kritikus esztétikai élményének fő feltételei: e könyv olvasása „nyugtató, keblünket e világ számtalan dissonantiáival kibékítő, hatást” szül.⁵⁶ Ez is magyarázza, miért fordított Toldy olyan kivételes figyelmet Kis János életére és munkásságára: Kazinczy levelezésének első két kötetében az őhozzá írottakat tette közzé Bajzával, a Nemzeti Könyvtárban poétai munkáit adta ki (amely máig egyedülálló maradt), 1846-ban gyász-, 1848-ban pedig emlékbeszédet tartott róla.

Az irodalmi életről rajzolt kép eszményéhez és fiatalkori reményeihez képest kiábrándító: „Önismeret helyett öncsalás, készülés és gond helyett rögtönzés, belterj helyett vizenyős dagadozás, szerénység helyett elbizottság, tett helyett szó, s művek helyett firka!”⁵⁷ A romantikus teremtésmítosz kétségbevonójaként, mintegy Boileau-t idézve állítja, hogy „költői tehetség maga nem elegendő arra, hogy valaki költőművésszé legyen”: ehhez önismeret is kell, önművelés az esztétika, a filozófia és a történettudomány területén, élettapasztalat és műgondra való törekvés.⁵⁸ Saját keserű emlékezés is van a következő horatiusi tanács mögött: „Bár kiki elég erővel bírjon, zsenyéivel közönség elébe ne lépni, míg értelmes és őszinte barátok által arra fel nem bátorítatik.”⁵⁹ 1841-ben így kommentálta ifjúkori Schiller-fordításának megjobbítását: „a’ kiadó kegyes lesz [...] a’ kitatarozott *Haramiákat* is olvasói közé ereszteni, ’s velök egyik fiatalsági nagy bűnünket keresztény irgalmassággal eltemetni.”⁶⁰ Ez a példa és ez a kritikai norma is alapja lehetett annak, hogy a Nemzeti Könyvtár köteteinek sajtó alá rendezése során – főleg Csokonai esetében – a zsenyének minősített versek kimaradjanak.⁶¹

Vajda Péter tárgyválasztása olykor „tudománynak kevés, költeménynek sok”. „Nem minden ismeret ’s nem minden eszme alkalmas költői előadásra”; tanköltemény „követésre nem ajánlható”,⁶² bár annak minősül Boileau „nagy szépségű és (némelly ál tételek mellett is) nagy jelességű”, Erdélyitől fordított műve is.⁶³ Kis János „a sok jeles széptanárak által a művészet köréből kitiltani akart *tanköltészetet* veszi védelmébe, és Lessing, Herder, Schiller tekintélye ellenében Montaigne, Kaestner, de főleg Byron tekintélyeihez folyamodik: ő maga leginkább a »hasznosság« elvéből indulván ki”. Toldy látszólag tagadja, valójában

⁵⁶ Uo. 311. NAGY Ignác *Magyar titkok* c. regényének azért dicsérte meg befejezését, mert „A szerző iránya után méltán várhattuk az erkölcsi disharmoniák feloldódását, ’s jutalom és büntetés igazságos bekövetkezését. ’S így is lett. Az olvasó ki van engesztelődve.” Budapesti Hiradó, 1845. 217. sz. Júl. 18. 42. Toldi „a király kegyelmében a kiengesztelődést, Miklós fiú kegyelete pedig az érte sokat túrt anya örömkönyűiben a legszebb jutalmat” találta meg, Tompa *Szuhay Mátýását* pedig „igen kedves benyomással tesszük le; egy dissonantiája az életnek, mit a kül viszonyok hoztak létre, az érzés által, mely a kebelben lakik, oldatik fel”. *Költői Pályaművek, melyeket 1847-ben koszorúzott és kitüntetett a Kisfaludy-Társaság*. MSzSz 1847. II. 19., 44.

⁵⁷ *Ausgewählte Gedichte von Petöfi. Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux*. MSzSz 1847. I. 341.

⁵⁸ *Beszéd szépirodalmunk ügyében*. In *TFIB* II. 289–293.

⁵⁹ Uo. 299.

⁶⁰ S. F., *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 494.

⁶¹ *Csokonai Mihály Minden Munkái*. Kiadta D. SCHEDEL Ferenc. Pest, 1844. V.

⁶² *Irodalmi levelek*. II. Életképek, 1844. I. 382.

⁶³ *Irodalmi levelek*. Életképek, 1844. I. 293.

azonban mégis vallja a vitatott elvet: „Mi, ha a művészetben nem ismerünk is el azon kívül fekvő czélt, önczélnek tartván azt magát: kezét fogunk vele mégis a vég eredményben: mert annál tökéletesbnek tartjuk a költészetet, minél több erőt a léleknek hozza öszhangzó kellemes munkásságba; s annál nemesebbnek, mennél képzőbben hat az emberi lélek öszves tehetségeire.” (Ezt a kettősséget egyrészt megelőzte 1843-ban tett megjegyzése: „ne feledjük, a' szépmű mindig önczél”,⁶⁴ amelyet azonban nem érvényesített elemzéseiben; másrészt feltehetőleg befolyásolták *A falu jegyzőjéről* írt bírálatok: Henszlmann 1846-ban írta le azt, hogy „valamint az élet, úgy a költészet is maga magának célja”,⁶⁵ Pulszky pedig a Magyar Szépirodalmi Szemle első számában fogalmazott úgy, hogy „a költészet önmagában végcél, s valahányszor eszköznek használtatik, nemes természete ellenszegül e szolgaságnak, nem engedvén, hogy a kitűzött cél elééressék”.⁶⁶ Toldy maga pedig így emlékezik vissza a 70-es évek elején Horváth Mihálynak írt önéletrajzi levelében: „Életünk földadása a magyar nyelv s a magyar irodalom művelése és terjesztése volt s mind kettőt nem mint végcél tekintettük, hanem mint eszközt a nemzetiség s ez által a nemzet, s ha lehet a *magyar állam föntartására*.”⁶⁷ A „verselt tankönyv”, zárja le Toldy a kérdés tárgyalását, semmiképpen sem tekinthető költeménynek.⁶⁸

A történeti tárgy kiemelkedő jelentőségű a kritikus értékrendjében. Egy olvasókönyvet azért ajánl, mert „nem dicsérhetni eléggé szerzőnk' mindenütt kitetsző irányát, növendékeiben a' historiai érzéket ébresztgetni és erősíteni, mellynél nincs biztosabb és tartósabb táplálója a' hazaszeretetnek”.⁶⁹ Reméli, hogy Barabás Miklós „minél előbb a' történetfestés' magasabb körében is méltánylást fog magának kivívni”,⁷⁰ sajnálja, hogy Szigligeti „jellemeinek belső életet, valóságot és határozottságot, korainak szint, egészeinek azt a' tartalmasságot és magasb jelentést, végre compositioinak azt a' bevégeztséget meg nem adhatta, mik leginkább a' historiai színmű hosszabb életének feltételei.”⁷¹

1841-ben Kisfaludy Károlyról tartott előadásában vázolta a költészet tárgyait és az ezekhez tartozó műnemeket. A két fő forrás a kül- és belvilág, s mindkettő két részre oszlik; ezek: a világ és az ember, ill. a szív és az ész. Az első kettőnek a leíró (vagy festő) és a történeti költészet felel meg, mely utóbbi elbeszélő és cselekvő (vagy drámai) formára tagolódik; a másik kettőnek az érzelem-, ill. az észköltészet. A négy fő tárgy mindig összevegyül, „s bizton lehet állítani, hogy minél gazdagabb e vegyület, és egyszersmind minél bensőbb e kölcsönös áthatás, annál magasabb becsű lesz a' poetai mű”; viszont valamelyiknek uralkodnia kell,

⁶⁴ *A' műfordítás' elveiről*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai VI/2. köt. Pesten, 1846. 65.

⁶⁵ *Irodalmi Ór*, 1846. 7.

⁶⁶ 1847. I. 4.

⁶⁷ TOLDY István, *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*. BpSz 1879. 19. köt. 387.

⁶⁸ *Kis János superintendens Emlékezései életéből, maga által feljegyezve*. MSzSz 1847. I. 414.

⁶⁹ 28: *Földesi estvék. Olvasókönyv a' magyar ifjuság számára*. Irta Bezerédy Amália. Figyelmező, 1840. 841.

⁷⁰ S. F., *Pesti művészeti egyesület*. Athenaeum, 1840. I. 638.

⁷¹ *Irodalmi levelek*. IV. Életképek, 1844. I. 467.

„hogy a mű szépséggel birjon: melly ismét nem egyéb, mint a változatosságban nyilatkozó egység, vagy más szóval: az öszhangzás”.⁷²

Toldy nemcsak az önábrázolás, a költői világkép és a tárgyválasztás, hanem a műfajok szempontjából is hierarchizál. 1841-ben így köszönti Vajda Péter *Dalhon* c. kötetének harmadik füzetét: benne „Eszter, első könyv, költemény prózában, mellynek rovata a’ poeticában még eddig feltalálva nincs. [...] Legyen üdvöz a költő”,⁷³ három év múlva viszont már másképp értékeli: „Az épen nem közösök dolog, a’ szépművek neveit szabatosan meghatározni; a’ nélkül nem adoznak ugyan új fajtáú [!] művek, de többnyire jellemtelenek és formátlanok.”⁷⁴ A szabatos meghatározás igényének felülkerekedése végső soron a klasszicista műfajelmélet elfogadását és számonkérését jelentette: mint 1843-ban mondja, ismerni kell „a nemek jellemeit s ehez képest megkívántóságait”. Az eddig nem ismert műfajok iránti bizalmatlanság olyan hierarchiáról tanúskodik, amelynek alapja az egyedül hiteles és időtlennek tekintett mérték. Ez az örökség sem egyenmű azonban: „az igénytelen epigramm és szerelemdaltól kezdve a regényig és szomorújatékgig” terjed,⁷⁵ s fontos darabja a hiányzó „nemzeti hősköltemény” és a „polgári epos”. A két évvel korábban előadottak tárgyra és műnemre vonatkozó terminusait megtartva konkretizálja a meglévőt és a hiányzót, az elbeszélő, szín-, értelem-, festő és észköltészet sorrendjében.⁷⁶

Az aktuális világirodalmi példák megítélése jól konkretizálja ezt a szemléletet. Toldy szembeszegült a legújabb német lírával, mert az „a különösnek, meglepőnek, bizarrnak keresésébe s fitogtatásába” tévedt; a bécsi népszínmű helyett a francia vígjátékot ajánlotta követésre.⁷⁷ Jellemző módon bírálta „a’ franczia romanticizmus elfoglalásait, meghódítva legtöbb íróinkat, ’s köztük egy olly magas szellemet is, mint a’ Bujdosók írója, ’s egy olly józan criticalai főt, mint a Kritikai Lapok egykori kiadója. Ez irány által tragoediánk a’ tragoedia torzképévé lett.”⁷⁸ Toldy tehát szembefordult Vörösmarty és Bajza drámafelfogásával, s ez az izlésbeli különbség sajátos helyzetet teremthetett a „triász” tagjai között az erről a kérdésről folyó Henszlmann–Bajza-polémia idején.⁷⁹ Fél évvel az Athenaeum megszűnése után nagy valószínűséggel ő írta a Budapesti Hiradó színházi szemléjében: „Örvendtünk továbbá ez új évben a franczia vadregényes drama gyérülésének is, melly még csak egy évvel is ezelőtt, a ferde izléstől és divattól felkapatva

⁷² *Philosophiai elem a költészetben, különösen Kisfaludy Károly munkáiban*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. II. Budán, 1841. 27–28.

⁷³ *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 1005.

⁷⁴ *Irodalmi levelek*. II. Életképek, 1844. I. 383.

⁷⁵ *Beszéd szépirodalmunk ügyében* (1843. febr. 6.). In *TFIB* II. 291–292.

⁷⁶ Uo. 294–298.

⁷⁷ Uo. 295.

⁷⁸ *Irodalmi levelek*. IV. Életképek, 1844. I. 467.

⁷⁹ Már 1839-ben „kifejezést adott a franczia romantika iránti ellenérzésének”, Kuthy Lajos *Fejér és fekete* c. drámáját bírálva. L. erről FENYI István, *Valóságábrázolás és eszményítés*. Budapest, 1990. 316. – Szentiváni Mihály *Remény* c. zsebkönyvéről írta ezzel kapcsolatban a következőket: „Ormós Zsigmond’ »Bujdosó lengyele« végre egy hugói beszély, pisztolyal, tőrrel, természeti gyermekkel, fiúöléssel, testvérszerelémmel ’s mit tudom én mivel: de hihetőség, nagyszerűség ’s azon irtóztató morál nélkül, melly az úgy nevezett regényes iskola’ fejének erejét teszi.” Figyelmező, 1840. 326.

's bálványozva, csaknem egyedül idvezítőnek tartott hitvallása vala színészeinknek 's némely íróinknak",⁸⁰ s ugyanez lehetett az oka Vörösmarty ilyen bemutatásának: „E költőnk, ki lyrában és eposban köz-elismerés szerint az első rangot víttá ki magának, először jelenik itt meg teljes, correct 's becséhez mért díszű kiadásban”.⁸¹ A drámaíró tehát a lírikus és az epikus mögött maradt, mert, mint azt Toldy másutt írja, „eposi természetéből a dramában sem birt kivetközni”.⁸²

Utánzott, keresett, természetlen és idegen: ezek a jelzők a költői nyelvről szóló kritikus ellenszenvét tükrözik, s jellemzik Vajda Péter *Dalhonát* is, mivel prózaverseinek formája „nem saját, hanem utánhangja a' bibliainak”.⁸³ (Korábban ugyan a kötet harmadik füzetéről még ezt írta: „Sajátságos művek mind, poetiaiak teljes mértékben, gazdagok érzés, képek és eszmékben; [...] bizonyos a' sz[ent] könyvekéhez közelítő hangon, egy harmóniás egészszé olvadva.”⁸⁴) Az ezzel szembeállított eredeti, könnyed, természetes és saját lesz az az ideál, amelytől a *Huszárdalok* közreadó Döbrentei is igen távol kerül, hiszen „erőtetett, a könnyűvel, mindennapival, természetessel homlokegyenest ellenkező[,] nyelven ír”.⁸⁵ Csokonai nyelve viszont, „a maga keresetlenségében, a romlatlan, vegyítetlen magyar népiség typusát hordja magán, [...] 's bizonyos, hogy ugy mondjam, ősi eredetiség bélyegzik azt”.⁸⁶ mint annyian, a Horvát István túlzásai ellen síkra szálló Toldy is ősi hagyományokat vélt felfedezni a régiben. Mellette Vörösmarty az, „ki saját hatalmas egyedisége bélyegét ütötte a nyelvre”, s Szabó István, *Odüsszeia*-fordítása által⁸⁷ (ez utóbbi, Császár Elemértől is túlzásnak talált értékítélete⁸⁸ feltehetőleg az utolérhetetlennek tekintett Homérosznak volt köszönhető). Toldy költői nyelvről alkotott eszménye Petőfi költészetében is megmutatkozott, egyrészt a „könnyűség és keresetlenség”, másrészt pedig a „természetes ép hangokra” való képesség által⁸⁹ (1846 előtti, Dux fordításkötetében bekerült versei tanúskodnak erről). A Döbrenteitől „megszégyenített nyelv” olyan

⁸⁰ 1844. 5. sz. Júl. 9. 21.

⁸¹ S. F., *Nemzeti könyvtár*. II. Budapesti Híradó, 1844. 93. sz. Dec. 10. 399. és LUKÁCSY Sándor--BALASSA László, *Vörösmarty Mihály*. Budapest, 1955. 345.

⁸² *Ausgewählte Gedichte von Petőfi. Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux*. MSzSz 1847. I. 346. 1839. jan. 21-én Toldy a következőket írta naplójába: „Vörösmarty ismét balladát ajánlott s ismét a tárgy kitűzésével. Én poetai elbeszélést óhajtottam. Én nem tudom, de az szerencsétlenség, hogy sok ember nem bír annyi öntudatra vergődni, hogy csak azt fődözze föl magában, mire termett. Vörösmarty epicus, de e kornak nem kell az eposz, neki tehát az eposzi költeményhez, a verses beszélyhez kellene folyamodnia; ott vég nélkül szöheti tündérképeit, ott leírhat, a miben ereje oly rendkívüli, ott szabad omlást engedhet lyrái elemeinek; s az egyet ő maga nem bírja föltalálni, s macacssága nem engedi, hogy másnak szavára hajtsen. Míg ő egy drámát ír, mely csak singularitásaiban jó, mely csodákat tehetne ott! S reményltem, hogy ha e nálunk egészen új nemre impulsust adunk, majd visszahagyott az rá is, a nélkül, hogy észrevénné, de --- csak ballada!” TOLDY István, *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*. BpSz 1879. 19. köt. 115.

⁸³ *Irodalmi levelek*. II. Életképek, 1844. I. 381.

⁸⁴ *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 1005.

⁸⁵ *Huszárdalok*. Szerzőjük: [...] Döbrentei Gábor, Budán, [...] 1847. MSzSz 1847. II. 148.

⁸⁶ S. F., *Nemzeti könyvtár*. I. Budapesti Híradó, 1844. 87. sz. Nov. 29. 375.

⁸⁷ *Homer Odüsszeája*. Hellenből Szabó István [...] Pesten, [...] 1846. MSzSz 1847. I. 241.

⁸⁸ I. m. 192.

⁸⁹ *Ausgewählte Gedichte von Petőfi. Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux*. MSzSz 1847. I. 294.

költőjéről van szó, aki „megmutatta, mennyire ment lyrai nyelvünk, gazdagságban, tarkaságban, könnyűségben”.⁹⁰

Felfogásában az irodalmi mű organikus egység alkotáslélektani és poétikai szempontból egyaránt. A költői gondolat „a szív által megihletett képzelem méhében fogantatva, a kifejezéssel együtt készen szökik elő”, fő jellemzője tehát a „belső egység eszme és kép közt”; átdolgozásról, tökéletesítésről így nem eshet szó. A *Huszárdalok* valóban igen gyenge darabjai „sokszor fogyatkoznak az egésznek minden tagocskáin uralkodó egy gondolatban, az egy öntésben”.⁹¹ Az allegória is szembenáll ezzel az ideállal Vajda-bírálatában: „E’ mód, melly szerint mást gondolunk, és mást mondunk; a’ jelentés és kifejezés e’ kettőssége, általában igen kétes becsű a’ költészetben.”⁹² Az egységnek ez a merev számonkérése ellentmond annak a megítélésnek, amely Kisfaludy Károlyra vonatkozott és nem kifogásolta ugyanezt a kettősséget: ő *A két hajósban* „allegoriába öltöztetve az eszmét, és cselekvény alakjában, tehát *haladásban*, folytonos mozgalmában adja”,⁹³ s ütközik azzal a megállapítással, amely *A helység kalapácsa* újdonságát ismerte fel: „Az érdek nem a tárgyban, hanem a formában van: az ironia játssza itt szerepét, s mint hiszszük nem szerencse nélkül: az affectált pathos contrastban a kisserű tárggyal.”⁹⁴

Hiba, hogy Vajda Péter egyik verse „belső folytonosság” és „fokozatos előhaladás nélkül” való, „mi által a’ bárhol kezdhető ’s megszakasztható darab némileg organicus egészszé válnék”.⁹⁵ Petőfi dalait viszont „a compositio tisztasága, átlátszósa emeli társaéi fölibe, s a milly jól vannak gondolva, szintolly szerencsés a kivitel: mindenütt sem több, sem kevesebb, sem egyéb, mint mit a gondolat helyes világítása kíván”;⁹⁶ Arany pedig *Toldijában* „az anyagot, melyet a régi krónikás minden belső összefüggés s viszonyos szükségesség nélkül, anekdotszerűen, regél el, művészileg használja föl egy léteges kerek egészül, melynek minden tagja szükséges ok vagy okozatként jelenik meg”.⁹⁷

A kérdés az, hogy az organikus egység normája milyen mértékben volt általános érvényű Toldy számára. 1842-ben írta: „Kisfaludy Károly par excellentiam jellemfestő volt, színműveiben ’s elbeszéléseiben egyformán; nála helyzetek és dictio nem önczél, hanem a’ jellemzésnek szolgáltak.” Shakespeare ellenben nagy jellemfestő, de „vigjátéki bolondjai pusztá tréfálók, *Spassmacherek*, elszármaztatói a’ szerző elmésségének ’s gondolatbőségének, önczélok, melyek magokért ’s nem a’ drámáért vannak, ’s azokból minden baj nélkül kivehetők: beszédeik hasonlókép magokért vannak, ’s ennyiben szükségtelenek [...]. Csak a’

⁹⁰ *Huszárdalok. Szerzőjük: [...] Döbrentei Gábor. Budán, [...] 1847. MSzSz 1847. II. 151–152.*

⁹¹ *MSzSz 1847. II. 145–146.*

⁹² *Irodalmi levelek. II. Életképek, 1844. I. 381.*

⁹³ *Philosophiai elem a költészetben, különösen Kisfaludy Károly munkáiban* (felolvasatott: 1841. febr. 6.). A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. II. Budán, 1841. 35.

⁹⁴ *Szépirodalmi újdonságok. Petőfi, Kerényi ’stb. Budapesti Híradó, 1845. 141. sz. Márc. 4. 143.*

⁹⁵ *Irodalmi levelek. II. Életképek, 1844. I. 383.*

⁹⁶ *Szépirodalmi újdonságok. Petőfi, Kerényi ’stb. Budapesti Híradó, 1845. 141. sz. Márc. 4. 143.*

⁹⁷ *Költői Pályaművek, melyeket 1847-ben koszorizott és kitiintetett a Kisfaludy-Társaság. MSzSz 1847. II. 17.*

Lear' bolondja gerjeszt résztvétel kedélyes elmésségével 's ura iránti hűségével; de ő is cselekvőleg nem lép fel, post festa jó: a' tükör, mellyet Lear elébe tartogat, sem a' jelen fájdalmat nem szelidítheti, sem jövődő bajt nem fordít el; [...] inkább a' közönség kedvéért van jelen, t. i. a' sötét képet koronként felderíti ugyan, de csak hogy annál meghatóbban lássuk e' borzadályokat. 'S valóban e' bolond olly lazul [!] függ össze az egészszel, hogy már a harmadik felvonásban eltűnik, a' nélkül hogy őt nélkülöznők." Ezzel szemben „Kisfaludy' bolondjai: Beczkó, Rikkancs és Vidor, határozottabb egyedek, szorosban beszövétek a' drámákba”.⁹⁸

A bolond tehát – éppúgy, mint a mű bármelyik szereplője vagy részlete – nem lehet öncélú; a „puszta tréfálók”: eleve pejoratív megjelölés; aki nem a drámáért van, az szükségtelen; aki nem cselekvő, az másodrangú; az egész darabban való szoros és állandó kapcsolat szükséges ahhoz, hogy szerves egység jöhessen létre. Nem Shakespeare-re hivatkozó romantikus, hanem klasszicista szempontokról van szó: egységről, alárendeltségről, eszményítésről, s a bírálat és az összehasonlítás a szervesség kiemelt és egyoldalú szempontja alapján születik meg.

Mint ahogy a mű részlete vagy maga a mű, a nyelv sem lehet öncélú. Szabályosság és tisztaság tekintetében az Akadémia kezdetben elnéző volt, „talán nehogy a külsőséget, az eszközt tulbecsülni, nehogy a nyelvet öncézlnak tekinteni láttassék”; mondhatni: nehogy ezzel szükségtelenné váljék tevékenysége. „A hol pedig új szót alkotunk, mindennek előtt a nyelv rendeltetését ne feledjük, mely más mint a gondolatközlés közegül (mediumául) szolgálni, nem lehet.”⁹⁹ Voltaképpen ugyanarról van szó, amit a költői gondolat esetében láttunk: az is készen születik eszközével, a kifejezéssel. Ennek alárendeltségét a *Toldi* népiessége is igazolja, „mely nem csak a kifejezésmódban, nem csak a nyelvezet s a verssel bánásban – ezek külsőségek – hanem, és leginkább, a felfogás naivságában áll”.¹⁰⁰

Szavallattudomány c. recenziójában Toldy ismertette Nagy Márton tankönyvét, amely szerint a szaválás „a meghatározott eszmék és érzelmeknek beszédhang általi tökélyes előadásában áll”. A bíráló ezzel kapcsolatban a következő kérdést tette fel: „Avagy a szavalandó szóló műben nem fejezettek-e gyakran határozatlan eszmék, homályos vagy fejletlen, s így határozatlan érzelmek is ki?”¹⁰¹ Ha ezt a kommentárt átvetítjük a nyelv rendeltetéséről mondottakra, saját szavaival vonhatjuk kétségbe, ill. találhatjuk elégtelennek fenti állítását: úgy tetszik, még ha a nyelvet puszta eszközként fognánk is fel, akkor sem szorítkozhatnánk a gondolatközlésre. Ami tehát elégnek látszott a nyelvhelyesség racionalizmusának, kevésnek bizonyult a bírálói szigornak.

A költői gondolat csak akkor talál a nemzet egészében meghallgatásra, ha a verselés is nemzeti: az ennek az eszménynek meg nem felelő magyar hagyomány történeti kritikája és átalakítása a tárgya Toldy verstani nézeteinek.¹⁰² 1843-ban

⁹⁸ *Magyar játékszini krónika. Stibor vajda.* Athenaeum, 1842. II. 245., 253.

⁹⁹ *Nyelvtisztaság széptani szempontból.* MszSz 1847. I. 158–159.

¹⁰⁰ *Költői Pályaművek, melyeket 1847-ben koszorúzott és kitiűntetett a Kisfaludy-Társaság.* MszSz 1847. II. 22.

¹⁰¹ MszSz 1847. I. 168.

¹⁰² Ezt a kérdést részletesen tárgyalja KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története.* Budapest, 1991. Főleg 217., 224–225., 236–237., 258–261., 274.

így nyilatkozott: „Nem fájlalom a nyelvünkötől idegen, s reá tolt görög mérték és szchémak mellőztetését [...]; de fájlalom, hogy még eddig a nyelvünkben, mint minden nyelvben, meglevő saját mértéket és rhythmust ki nem lestük, nem szabályoztuk, verseinket min nyelvünkhöz s lelki hallóérzékünkhöz illőbb lejtéssel nem kezdtük alkotni.”¹⁰³ *A' deák szabású magyar versek' története* c. előadásában azt vetette az antik (de a rómaiaktól átvett, ezért deák) mérték meghonosítói, főként a XVIII. századi „külön iskola” szemére, hogy „kizáróságával 's az idegen, külső és belső, formák' szolgai követésével a' költészetet nemzeti törzsökétől mind inkább félre terelte, 's idegen hangot, színt, képeket 's szellemet tolt reája”. A feladat tehát – éppúgy, mint azt a költői nyelv megítélése szempontjából láttuk – a saját versforma meghatározása s ennek az idegentől való elkülönítése. „'S ez leszen arany kora szépirodalmunknak!”¹⁰⁴

Ez volt két fő előzménye 1844-ben tartott *Eszmék a' magyar verstan átalakításához* c. előadásának,¹⁰⁵ amelyben régi költészetünket, majd a latin s az azt követő német iskolát is elítélte. Az elsőt azért, mert „semmi szépséggel nem bíró hagyományos formákban, öntudat 's műgond nélkül dolgoztak”: Toldy tehát saját korára alkalmazott normáit vetítette vissza a kezdetekre is; a másik kettőt azért, mert ellenkezett a magyar nyelv hangsúlyrendszerével. Nézete szerint a mi mértéktanunkban „az arsisban, vagy a' tetőzés pontján a' gyökérnél egyéb szótag nem állhat, midőn viszont a' thesisre vagy a' sülyedés pontjára gyökérnek nehézkednie tilos leszen”; s a hosszabb szavak igényelte hosszabb lábakon kívül csak trocheus és jambus lehet (mely, mint gondolja, a magyar nyelvben felütéssel induló trocheus).¹⁰⁶

Ennek a nemzetinek szánt verstannak azonban nem a magyar nyelv volt az alapja. Kecskés András összegezése szerint Toldy „nem a magyar költészet gyakorlatát írja le, hanem új modellt kínál a költőknek: német típusú, a főszótagok nyomatékán alapuló, hangsúlyváltó verselést”, mely nem talált elfogadást.¹⁰⁷

2. Szónoklatok

A bevezető és gyászbeszédék hivatali teendői voltak az Akadémia titoknokának, s ezekhez járultak még emlékbeszédei is: irodalom- és tudománytörténetünk új és eltávozott tagjairól kellett szólniuk. A negyvenes években Toldy köszöntötte Hunfalvyt, Kiss Károlyt, Gaal Józsefet, Garayt és Nagy Ignácot, s azok között, akiknek halálhírét bejelentette, ott volt Csató Pál, Budai Ézsajás, Magda Pál, Dessewffy Aurél és József, Bölöni Farkas Sándor, Kőrösi Csoma Sándor, Mednyánszky Alajos, Kisfaludy Sándor, Kis János, Vajda Péter, Jankovich Miklós,

¹⁰³ *Beszéd szépirodalmunk ügyében* (eredeti cím: *Szépirodalmunk' jelen állapotjáról, 's néhány jámbor ohajtás*). In *TFIB* II. 298.

¹⁰⁴ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. VI/1. köt. Pesten, 1846. 429., 459.

¹⁰⁵ *Életképek*, 1844. I. 249–259. Megjelent még: A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. VI./2. Pest, 1846. 118–137.

¹⁰⁶ *Uo.* 250., 258.

¹⁰⁷ *I. m.* 260–261.

Vásárhelyi Pál, Bacsaányi János, Schedius Lajos és Pyrker László. Tekintélyes névsor: tartalmazza az athenaeisták ellenfeleit és pártfogóit, s elődeit éppúgy, mint nemzedékének tagjait.

Maga a beszéd – Toldy szavaival – „egy új neme nálunk a szónoklatnak”,¹⁰⁸ a követendő minta pedig „b. Eötvös József” köz megindulással hallgatott gyönyörű emlékbeszéde” Kölcsey Ferencről,¹⁰⁹ Eötvös példája pedig Kölcsey volt. Az Akadémia a tagok „életrajzi gyónását”¹¹⁰ gyűjtötte össze: ezek voltak az adatok forrásai a pályaképekhez és az életmű-összegezekhez. A bemutatás nemcsak a személyiség lényegét törekedett megragadni, hanem rendszerint fölvetette egyén és kor kérdéseit is. Gyakori volt a viszonyítás az elképzelt szerencsésebb körülményekhez – innen a feltételes múlt jellemző használat, amely a teljesítmény nagyságát és áldozat-jellegét hangsúlyozta az életpálya egészében vagy töredék voltában. A múlt ismertetésében szüntelenül visszatért a jelenhez való viszonyítás, sőt a fejlődés eszméjétől elválaszthatatlan relativitás gondolata is. Mindez azt jelenti, hogy a Bajzától 1847-ben kiadott *Irodalmi beszédek* egyszerre voltak vázlatjai és előzetes tanulmányai az irodalomtörténeti összefoglalásnak.

A tudomány és művészet kérdéseit Toldy nemegyszer elválaszthatatlannak tekintette a történelem eseményeitől, sőt olykor az udvar konkrét intézkedéseitől is. Jankovich Miklósról ezt mondta 1846-ban: „II. József [...] eltörölte a számos barátlakokat, ez égő fáklyáit a középkornak, de már akkor csak a középkor sötétségének védhelyeit, s ez szükséges volt, hogy a szellemi szabadság felvirágozhasse, melynek más föld, más éltető levegő kellett; de volt az intézkedésben [intézkedésben] valami, a régebbi idők képiertóra emlékeztető: a klastromok rak- és menhelyei voltak régi mű- és irodalmi kincseinknek is, és ezek az álladalom kótyavetyéin elszóráttak, egy részt semmivé lettek.”¹¹¹ Ez az összefoglalás többszörös érdekű. Igazolja Toldy vonzódását a jozefinizmushoz, de megalapozza Jankovich érdemeit is; megvilágítja annak az 1844-ben tett megállapításnak a háttérét, amely szerint 1800 körül lírai költőink „nagyobb része zárdalakók”,¹¹² és kapcsolódik Bacsaányi értékeléséhez (1847), aki „jós lélekkel látta előre azon borzadályokat, mikkel a francia nép a maga s az emberi nem története lapjait be volt fertőztetendő”. A Bourbonokkal szembeállított Habsburgok „oly királyház [...], melyben minden családi erények mellett a becsületesség, emberiség s igazságérzet a legszebb frígyben díszlett, s mely épen akkor Józsefben és Leopoldban a legnemesebb testvér- és fejdelempárt adá nem csak ön népeinek, hanem az emberiségnek, a történetnek”. Bacsaányi pedig „elég gyenge volt nemzete megújulását nem ennek csendes alkotmányos fejlődésétől, hanem egy idegen zsarnok nagylelkűségétől várni. [...] Megfoghatatlan vakság, bűnös elfogultság!”¹¹³ – hangzott az értékítélet a gyászbeszédnek rendszerint inkább a jót

¹⁰⁸ D. SCHEDEL F., *Irodalmi levelek. Életképek*, 1844. 295.

¹⁰⁹ S. F., *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1843. I. 294.

¹¹⁰ *Gyászbeszéd Bölöni Farkas Sándor felett*. In *TFIB* I. Pest, 1872. 61.

¹¹¹ *Gyászbeszéd Jankovich Miklós felett*. Uo. 162.

¹¹² *Gyászbeszéd Kisfaludy Sándor felett*. Uo. 119.

¹¹³ *Gyászbeszéd Bacsaányi János felett*. Uo. 214–215., 217.

hangsúlyozó, de az aktualitás érdekeit állandóan szemmel tartó összegzésében, vázolja egyben Toldy történetiszemléletét és bizonyos mértékben éreztetve hivatalos posztjának a közönség előtti megnyilatkozást előíró kötelezettségeit is. Az, hogy ez a figyelmeztetés nemcsak a múltnak szólt, megmutatkozott már 1845-ben, Dessewffy Aurélról tartott beszédében is: „a javítási eszmék kevés év alatt nagyobb kört rögtönöztek, mint a státustest egészségére üdvös lehet. S lőn, hogy férfiak, kiket tisztelet és hála nélkül említeni nem lehet, szükségesnek láták határt mutatni ki e szellemi mozgalomnak.”¹¹⁴

A József nádorral mondott emlékbeszédben (1847) nemcsak a nádor apja, II. Lipót, de I. Ferenc is eszményített vonásokban jelent meg: az atya a szeretet, emberiség és egyszerűség fejedelme volt, az utód pedig „a legjobb király”, „ki valahányszor ön szíve sugallatát háborítatlanul követhető, csak nemesen, csak királyilag cselekedett”.¹¹⁵ Pedig „a legjobb király” minősítés korábban (1844) már vonatkozott V. Ferdinándra is, akinek hála, Mednyánszky Alajos érdeme lehetett „a sajtó felszabadulása tervben és kivitelben”. Ez a cenzúra enyhülését jelentette, amelyben Toldynak is szerepe lehetett; erről megemlékezve mondja, hogy „az elhúnythoz [...] oly forró hála láncai is kötöztek, mik csak életemmel szakadhatnak el”.¹¹⁶

Mednyánszkyval való kapcsolatára vonatkoznak ezek a szavak is: „örömmel és büszkeséggel mondhatom, hogy több évek lefolyásáig volt alkalmam és módom a tiszta jellemű férfi elveit és tetteinek rúgóit kiismernem”.¹¹⁷ Ennek megértéséhez a következőket kell tudnunk. Toldy „a tanulmányi és cenzúrabizottságnál” kívánta „a megüresedett ötödik ülnöki állást elnyerni”; ezügyben „1840 nyarán Bécsbe utazott és útjával egyidejűleg jelentette róla a rendőrség, hogy »közismer-ten ellenzéki«, tehát az állás szempontjából megbízhatatlan. Érthető, ha a rendőrségi besúgó ezek után valósággal felháborodott, amikor a helytartótanács mégis Schedelt jelölte első helyen az állásra. »Őt választani annyi – ismétli a rendőrség –, mint tárt ajtót nyitni az anarchista törekvések előtt. Alig tudjuk megérteni, hogy Mednyánszky báró miként járulhatott hozzá ehhez a javaslat-hoz.«”¹¹⁸ Elnyervén így a bizottsági tagságot, Toldy évekig Mednyánszky, a központi cenzori kollégium elnöke közelében dolgozhatott, aki 1843-ban – a végleges országgyűlési cenzor személyének eldöntéséig – őt javasolta az ülésekkel kapcsolatos újságtudósítások ellenőrzésére. Ilyen kinevezése és mintegy két hónapig tartó cenzori tevékenysége nagy feltűnést keltett.¹¹⁹ Bajza beszámolója szerint az Akadémia tagjai „igen megalégtelenek” voltak; „azon testület titoknokja lett cenzorrá – gondolatok öljévé [...], melynek épen gondolatok teremtőjévé kellene lenni”.¹²⁰ Egy titkosrendőrségi jelentés szerint azt beszélték Toldyról, hogy olyan renegát, „der viele Jahre hindurch in der Belletristik den

¹¹⁴ Gyászbeszéd gróf Dessewffy Aurél felett. Uo. 56.

¹¹⁵ Emlékbeszéd a nádor felett. Uo. 181., 190.

¹¹⁶ Gyászbeszéd b. Mednyánszky Alajos felett. Uo. 105., 101.

¹¹⁷ Uo. 104.

¹¹⁸ KÓSA János, *Az Athenaeum és a bécsi rendőrség*. It 1942. 139.

¹¹⁹ Vö. TÓTH András, *A pesti Egyetemi Könyvtár a modern fejlődés útján*. Tanulmányok Budapest múltjából, XI. 1956. 246. és BTLev. 677., 678.

¹²⁰ Levele Toldyhoz, 1843. júl. 2. BJÖM VI. 345. és BTLev. 510–511.

Patrioten spielte”.¹²¹ Érthető tehát, hogy az 1844-ben tartott beszéd idézett, a Mednyánszkyval való ismeretségre és a sajtó helyzetére vonatkozó mondatait komoly várakozás előzhette meg, hiszen szereplését nemcsak a rendőrség, hanem a másik fél, az Akadémia egy része is gyanúsnak találta; a gyászbeszéd ilyen szempontból válasz is lehetett nekik.

A cenzúra több más alkalommal is szóba került, így 1841-ben: „Felvilágosodott kormányunk szabadabban hagyja mozogni a’ sajtót”;¹²² Toldy itt még nem szólt felszabadulásról, mint 1844-ben (igaz, a Pesti Hirlap más fórumot képviselt). Az Akadémia 1847 novemberében búcsúztatta Nemeskéri Kiss Pált, aki „Bécsben utóbb viselt magyar könyvvizsgálósága alatt bebizonyítá, hogy ő nem a szabadságnak, hanem a szabadosságnak volt ellenzője”, s aki magyar nyelvre oktatta a trónörökös Ferenc Józsefet; a herceggel való találkozás „egy új szerencsésb időszak záloga” volt, egyben lehetőség a leendő király laudációjára.¹²³ 1848-ban, a Kossuth hirlapja tárcájában Toldy kétszer is megemlékezett a sajtószabadságról. Kőlcsey akkor megjelent *Országgyűlési naplóját* ismertette úgy, hogy a bátor lelkű szónokkal szemben a „magánjegyzőkönyv” szerzője szerinte „félénk és hímező, milyenné a magyar író a censura létezése által eddig nevelve volt”.¹²⁴ Ez a mondat más határt jelöl ki, mint az a korábbi, amelyik 1844-ben Mednyánszkyval kapcsolatban említette a sajtó felszabadulását. A *Magyar Academia* c. cikk pedig arról tudósított, hogy március 20-án rendkívüli gyűlés tartatott, „mellyben a titoknok örömbeszéddel üdvözlötte a sajtó fölszabadulását s politicai viszonyaink szerencsés átalakulását”.¹²⁵

Különböző időpontokban és körülmények között Toldy – aki egy ideig maga is betöltötte a cenzori teendőket – másképpen nyilatkozott a cenzúra szükségességéről, következményeiről és a sajtó felszabadulásáról. 1847-ben még fontosnak találta a szabadság elleni fellépést (bár ennek határait nem határozta meg), 1848 nyarán viszont – retrospektíve – már károsnak ítélte a cenzúra hatását; a sajtószabadság kezdetét korábban Mednyánszkyknak, 48 tavaszán pedig a forradalomnak tulajdonította. Nemcsak a változó időhöz, hanem a helyhez is alkalmazkodott: másképpen szólt a Pesti Hirlapban, az Akadémia előtt és Kossuth hirlapjában. Mindez arra enged következtetni, hogy Toldy a kompromisszumok embere volt.

Az egykori ellenfelek külön csoportot képviselnek a gyászbeszédekben; ezek Csató Pál (1841), Pyrker László (1848) és – némi előretékiéssel – Döbrentei Gábor. A „holtakról is csak *valót*” elv alapján a kegyeleten is győzött a kritika: az első esetben olyan erkölcsi összehasonlítással, amelynek egyik pólusa maga az emlékező: „hason irányban munkatársam volt több irodalmi vállalatnál, [...] majd szemközt velem – kinek céljai és iránya nem változtak soha”, és olyan ítélettel, mely szerint „ő saját jó nem jó szerencséjének maga volt alkotója”.¹²⁶ Pyrkert

¹²¹ TÓTH András, *in.* 249.

¹²² –T.–, *Töredékes észrevételek a’ magyar tudós társaságról*. PH 1841. 36. sz. Tavaszuto [I] [Máj.] 5. 299.

¹²³ *Gyászbeszéd Nemeskéri Kiss Pál felett*. In *TFIB* I. 224., 226.

¹²⁴ T., *Deyerando: A közszellenről Magyarországon a francia forradalom óta*. Kossuth hirlapja, 1. sz. 1848. júl. 1.

¹²⁵ Kossuth hirlapja, 4. sz. 1848. júl. 5.

¹²⁶ *Gyászbeszéd Csató Pál felett*. In *TFIB* I. 33–34.

hálával és szemrehányással búcsúztatta az, aki maga is egyik bírálója volt a vitának (melyről ezúttal nem tett említést); a köszönet alapja az a képtár volt, amelyet két évvel előbb maga Toldy nyitott meg a Nemzeti Múzeumban, akkor azt „a hazafi lelkű férfiút” üdvözölve, aki gyűjteményét „a haza oltárára rakta le”;¹²⁷ most „hazafiúi elkeseredéssel”, mert a sors „hazánkfia élte hajóját oly parton köttette ki, hol ő ránk nézve visszahozhatatlanul el vala veszve.”¹²⁸ Jellemző kettősség ez: Pyrker németül írt, s így az irodalom szempontjából hűtlennek tekintetett, képzőművészet dolgában azonban „hazafi lelkű” maradhatott.

Toldy már 1828-ban így írt Bajzának: „nekem nagyobb személyes üldözöm nincs Döbrenteinél”; „Ah, ha az a Döbr[entei] nem volna! [...] buta, ki hazafiságnak nézi, mit ők hiúságból s mocskos lélekkel tesznek.”¹²⁹ 1851-ben viszont így búcsúztatja: „nem illett lassúnak lenni annak megtisztelésében, kit – bár vele egykor a külön vélemény padain szemközt ülék – hazafiságban és buzgalomban például tekinteni soha nem pirúltam.”¹³⁰ A *soha* szó talán ellensúlyozza azt az önkényességet, hogy negyedszázaddal korábbi baráti levéllel szembesítsük az akadémiai beszédet. Hallatlanul nehéz lehetett az ellenfelet búcsúztatni, s szinte lehetetlen megállapítani azt, hogy mennyi a szerep diktálta kötelező retorikus elem és a személyes megrendülés a hivatalból elmondott szavakban; nem tudjuk miérett, az ígért emlékbeszédet Toldy nem tartotta meg.

E számos életpálya összeállítása – mely a költészetre nézve már a *Handbuch*-ban elkezdődött – több szempontból is közelíti az emlékezőt a történész feladataihoz. Egyrészt a portré műfaja köti össze e beszédeket és a tankönyvet, melynek fejezetei jórészt egyes életrajzokat, életműveket foglalnak majd össze, másrészt mennél nagyobb az időbeli rálátás, annál jobban érvényesülhet az anyag jelenhez való viszonyítása és történeti értékelése. Toldy maga is szól, metaforikusan ugyan, erről a kapcsolatáról: a tudós „a régi idők tetteit igyekszik kibontani homályukból, s mint egyes vonalait a társas emberiség életrajzában – mert mi egyéb a történet? – részvét s tanulmány tárgyaiul adni át ismét az emberiségnek”.¹³¹

A múlt megítélésének változása s általában az ítéletalkotás történeti módosulása a beszédek egyik visszatérő problémája. „Fájdalmas de való: Kisfaludy Sándor rég megszűnt élni, mert rég megszűnt folyton olvastatni mint egykor, minden magyarra hatni mint egykor, vezetője lenni érzéseinek, szelleme nézeteinknek, előképe [példaképe] a dolgozóknak; az ő neve helyét a nemzet ajkain más nevek foglalták el: ő élve már a múltnak embere lőn, dicsősége az emlékezeté, s az élő nemzedék régen az atyák árnyai közé sorol.” Ez korának igazságtalan ítélete, mely megfeledezett arról, hogy „a magyar lyra csak Kisfaludy Sándorral született”; túlhaladt rajta az idő – mert „Az emberiség rendeltetése haladás” –, ő nem vette észre, hogy más ízlés, más divat igényeihez már nem tud alkalmazkodni és alább szállította mércéjét. A történeti ítékezés azonban más: „Ez mesterműveiből fogja felépíteni diadaloszlopát, a hulladékokat pedig tisztelni fogja mint hulladékokat a mester műhelyéből. Fölebredend a kegyelet, a hála, s az is ez is ki fogja egyenlí-

¹²⁷ *Beszéd a Pyrker-képtár megnyitásakor a nemzeti muzeumban.* In TFIB II. 327.

¹²⁸ *Gyászbeszéd Pyrker László felett.* In TFIB I. 248–249.

¹²⁹ 1828. szept. 20. és dec. 3. *BTLev.* 442., 450.

¹³⁰ *Gyászbeszéd Döbrentei Gábor felett.* In TFIB I. 277.

¹³¹ *Gyászbeszéd Gyurikovics György felett.* Uo. 254.

teni, mit az idők összeütközésbe hoztak. Leszállítandják a csodálatot, mit az első meglepés költött, s enyhítendik a szigort, mely pályája utóbbi korszaka felett pálcát tört.¹³²

A magasabbrendű igazságra törekvés, amelyben kibékülnek és megoldódnak az ellentétek: Hegel filozófiájából, többek között esztétikájából ismert gondolat. A történetiség magasabbrendű nézőpontja nemcsak Kisfaludy Sándorról szólva volt elérendő dimenzió. 1847-ben Földi János sírjánál „olvastatott a szerző képében” Toldy beszéde; ebben a nyelvfelfogásról írta a következőket: „Vádoltatott Földi purismusért, vádoltatott a nép nyelvéhez ragaszkodásért, megrovatott a szoros fordításnak általa védett elve, meg ízlése miatt, mely míveletlen volt. De melyik nézet jó vagy rossz minden helyzeteiben az irodalomnak? s mely bűn vagy érdem egyiránt bűn vagy érdem minden körülmények között? Azt is, ezt is a viszonyok határozzák meg.” Az időtlen, történetietlen ítéletek, az önkényes visszavetítések megkérdőjelezése és a tekintélyelvű (ez esetben Kazinczytól és Kölcseytől származó) értékelések felülvizsgálat nélküli átvétele elleni tiltakozás: fontos stádiuma a hazai irodalomkritikának. Ha nem tévedünk, a Toldy esetében oly ritka vallomás is ez, amely a változó viszonyoktól teszi függővé a helyes nézet kiválasztását és az erkölcsi megítélést: a beszéd szerzője saját kompromisszumaira is felmentést találhatott a felelősség ilyen áthárításában.

„S ha ő [ti. Földi] egyoldalúságba bukott: vajjon mikor lelték meg a küzdő szélsőségek rögtön az igaznak középvonalát? Sőt nem természet törvénye-e az, mely éppen szélsőségek közvetítése által létesíti céljait?”¹³³ Toldy felmentette azt, amit a múltban végletként tartott számon, mert arra hivatkozhatott, hogy az elért kiegyenlítődés igazolta annak fejlődésbeli szerepét; a jelenben szélsőségek tekintett újdonságokkal szemben azonban nem tette meg ezt. A negyvenes években is aktuális ellentéppárokkal ítélte meg az előzményeket: „Ha Földi s a vele együtt annyira korholt, lenézett, kigúnyolt debreceni fél ahhoz is ragaszkodott, mi saját de nem szép, s azt is elutasítá mi idegen, de szép és szükséges volt: a másik fél nem volt-e viszont hajlandó a saját és szép fölött elsőséget adni néha az oly idegennek is, mi sem szükséges, sem szép nem volt?”¹³⁴

Erdélyi másképpen fogalmazott a jelenről gondolkodva: „Semmi sem korszerű, ami rossz, s ellenben korszerű minden, ami saját és jó, mi szabad és nem szolgál, eredeti s nem utánzott.”¹³⁵ Toldy az ízlés két, hierarchikus és kizárólagos pólusáról szólt, s azok erényeiről és hibáiról; Erdélyi viszont nem az idegen, hanem a hazai művek értékrendjét állította fel. Toldy beszéde végső soron annak a Földiétől kifejtett „erélyes ellenhatás”-nak a szükségességét bizonyította, amelynek segítségével „a küzdelem megtalálta a kiegyenlítés nyugpontját”.¹³⁶

Az ellentétes szélsőségek közötti egyensúly elérhető értéként mutatkozott meg az életmű belső kifejlődésében is. Toldy 1848 februárjában szólt arról, hogy a fiatal Kis János „a kor polgári és szellemi mozgalmi által eleinte hagyományos nézeteiből kifogartva, ide-oda hányatva, de midőn a középben megnyugvást lele,

¹³² Gyászbeszéd Kisfaludy Sándor felett. Uo. 118–119., 120., 121., 122.

¹³³ Beszéd Földi János sírjánál. Uo. I. 202., 206–207.

¹³⁴ Uo. 207–208.

¹³⁵ Vörösmarty Mihály Minden Munkái. In EJVM 225.

¹³⁶ TOLDY, i. m. 208.

biztosítva a kétségek csapkodó habjai ellen: úgy kötött ki a gyakorlati élet révében, hogy ezentúl biztos elmeországban munkálható hivatását"; műve „tanít, emel és nyugtat”.¹³⁷ Igen kevesen kapták meg a kifejlődés valódi feltételeit; sokan voltak úgy, mint Vajda Péter, aki „nem érhető meg, hogy [...] azzá legyen, [...] mire lelki erejénél fogva, ha szerencsésb körületek ápolják, meghivatva bizonyosan volt”, ő azonban, „mint valóságos életbölcs, minden helyzetben meg tudott nyugodni”.¹³⁸ A nyugalom Toldy számára egyszerre volt elérendő pontja a történeti és az egyedfejlődésnek, mint olyan ideális állapot, amelyhez az irodalmi mű hozzásegít, sőt hozzá kell hogy segítsen. A Földit méltató beszéd hangsúlyozta, hogy a klasszicizmus nálunk hatalmas mértékben hatott;¹³⁹ az ötvenes években Erdélyi mondja majd ki, hogy ez az ízlés a költészet „legmélyebb organizmusában fészkelte meg magát mint munkás, elevenítő fogalom”.¹⁴⁰ A Kisfaludy Társaság előtt tartott beszédében szerinte is jellemzi Kis János költészetét az „oktatói nyugalom”,¹⁴¹ de Vajda Pétert, akit ugyanott búcsúztatott, ő másképp szemlélte.

Toldy felfogásában Vajda „kötetlen és kötött beszédű költeményei, melyek közt keleties beszélei a legbecsesb gyöngyök közé tartoznak, miket a tanköltés nálunk előhozott, ha a művészetnek nem is, de a természeti gazdag ének fényes tanúságai, szíve és lelkülete nemességének pedig legszebb emlékei”.¹⁴² Ezt a besorolást, amely minden dicséret ellenére is kirekeszti Vajda életművét a művészetből, átveszi majd *A magyar nemzeti irodalom története is, a Tan- és gúnyköltészet* c. fejezetben ismertetve munkásságát.¹⁴³ Erdélyi viszont ezt írta naplójegyzeteibe: „Költőietlenségünkön sokat segítne a természettudományok tanulása. Ritka oly ember, mint Vajda: ő költő és természetbúvár.”¹⁴⁴ Toldy művészetfelfogása tehát szűkebb körű, mint az Erdélyié.

3. Szövegkiadások

1876-ban ez hangzott el róla: „negyvenöt év óta majdnem egyedül az ő kezéből vettünk minden jelesb elhunyt magyar költőt és prózaíró. Erre alig van példa az irodalom történetében.”¹⁴⁵ A kiadói munka Kisfaludy Károly műveivel indult, Dayka és Czuczor versei után Kazinczy levelezésével folytatódott, s a negyvenes években vett komoly lendületet a Nemzeti Könyvtár megindulásával. Ennek első

¹³⁷ *Emlékbeszédek Kis János felett.* In TFIB I. 232–233., 236.

¹³⁸ *Gyászbeszéd Vajda Péter felett.* Uo. 157.

¹³⁹ Uo. 207.

¹⁴⁰ *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* In EJVM 391.

¹⁴¹ Uo. 236.

¹⁴² *Gyászbeszéd Vajda Péter felett.* In TFIB I. 159.

¹⁴³ Második, javított kiadás. Pest, 1868. II. 150–151.

¹⁴⁴ *Úti levelek, naplók.* Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta T. ERDÉLYI Ilona. Budapest, 1985. 76.

¹⁴⁵ GYULAI PÁL, *Emlékbeszéd Toldy Ferencz fölött.* (Főolvasztott: 1876. jún. 11.) In *Emlékbeszédek I.* Harmadik bővített kiadás. Budapest, 1914. 106.

kötetként jelentek meg újra Kisfaludy Károly munkái, majd ezt követte Kármán, Csokonai, Kis János, Vörösmarty és Kisfaludy Sándor, s a sorozat túl tudta élni a szabadságharcot.

Az 1841-ben „általa indítványozott” Nemzeti Könyvtár első tervéről így írt Toldy A Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban: „minden időbeli jelesb íróink’ hol válogatott, hol minden munkáik, bírálati hűséggel, hibátlanul ’s díszesen kiadassanak, a’ mennyiben t.i. azt idegen jogok nem ellenzik, ’s a’ közönség részvétele lehetővé teendi.”¹⁴⁶ 1842 tavaszán részletes elképzelést terjesztett elő, amelyben a vállalkozás szükségességét fejtette ki: „e’ haza’ irodalmi értelmiségének ezred évi történetét megírni: e’ feladás az, mellyet éltem’ céljául tűztem ki”, s ez már „több mint húsz év óta” foglalkoztatta. A feldolgozandó anyag hiányos és hozzáférhetetlen, s ahhoz, hogy a „nemzeti irodalom” története megszülessék, szükséges, hogy a kitűnőbb írók munkái megjelenjenek. „Gyűjteményembe [...] a’ XVI-ik századból 50 versirót, 20 prósaírórt vettem fel, a’ XVII-ből 10 költőt, 20 prósaírórt, a’ XVIII-ből mintegy 40 írórt, jobbára költőt, de sokat már vegyes körrrel; a’ XIX-d. század’ írói közül is többek’ munkái már szerkesztve, némelly még előktől részint az átengedés, részint a’ hozzám-társulás megígérve van.”¹⁴⁷

Toldy visszaemlékezése szerint tehát történetírói szándéka egyidős volt kritikus működésének kezdetével, s nem a szépirodalom, hanem az írásbeliség, az irodalmi műveltség történetének megírására készült. A Nemzeti Könyvtár tervezetének méretei inkább a *Handbuch* és *A magyar költészet kézikönyvének* anyagára emlékeztetnek, mintsem a megjelentetni tudott kötetek tiszteletre méltó mennyiségére. A vállalkozás koncepciója kétségkívül változott. A húszas évek felfogásában még nem különült el a szépirodalom fogalma, s az irodalomtörténet a literatura hagyományos meghatározásából indult ki. „Birtam már Pápay Sámuel *Magyar literaturáját* és Wallaszkyt; Bod Péter *Magyar Atheneását* Horvát Istvántól kaptam olvasni”, a *Handbuchot* „fő czélem volt azzá tennem a’ minek Horvát István Wallaszkyt nevezte volt: a’ nemzeti becsület szerencsés védőjévé.”¹⁴⁸ Első rendszerezésében, *A magyar nemzeti irodalom történetében* (1851) is „a nemzeti irodalmi értelmiségnek egészetes képét” kívánta megrajzolni, tehát Wallaszky és Pápay hagyományát alakította tovább, azonban az erudíció itt már nem része, hanem alapja és feltétele volt a literaturának, nyelv és irodalom története viszont szorosabban összefüggött.¹⁴⁹ Toldy Gyulainak mondta, hogy 1865-ben megjelent tankönyve „csak programja egy nagyobb műnek [...]. Ó nagy munkájában nem csak a magyar irodalom történelmét akarta megírni, hanem egyszersmind a magyar nyelv, műveltség, művészet és tudomány történelmét is, teljes könyvészet kíséretében.” Ez a cél az első terv legteljesebb – és megvalósulatlanul maradt – változata, amelyhez képest az emlékbeszéd megkülönböztette a „szorosb értelemben vett irodalomtörténet” műfaját, már a szépirodalom történetére

¹⁴⁶ III. köt. Budán, 1842. 30–31.

¹⁴⁷ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. IV. köt. Pesten, 1844. 38–39.

¹⁴⁸ TOLDY ISTVÁN, *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*. BpSz 1879. 19. köt. 389–390.

¹⁴⁹ I. Pest, 1851. V. Idézi és kommentálja HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest, 1976. 330–331.

gondolva.¹⁵⁰ A historia literaria hagyományából tehát átmeneti formákon keresztül jöttek létre az irodalom-, nyelv-, művészet-, tudomány- és művelődés-történet mai értelemben vett műfajai.

Ez az átmeneti jelleg megmaradt a negyvenes évek felfogásában is. Toldy a Nemzeti Könyvtár köteteit egyrészt „a’ nemzeti írók’ kitünőbbjeinek”, „a’ XV-d. század’ eleje óta a’ legújabb időkig fellépett írók’ jelesbjeinek” munkáiból szándékozott összeállítani,¹⁵¹ két év elteltével viszont „legrégeb költőink[,] semmi szépséggel nem bíró hagyományos formákban” való, „öntudat ’s műgond” nélküli verseiről adott elő.¹⁵² A régiség értéke és a mereven számon kért kritikai norma visszavetített szempontjai ütköznek itt: az a kérdés, hogy a sajtó alá rendező mennyire érvényesítette a történeti anyag szövegkritikájában a jelen irodalmával szemben kialakított elveit.

Milyen megjegyzései maradtak fenn a kiadás mibenlétéről és folyamatáról?

Toldy Cornelius Nepos, Kisfaludy Károly, Csokonai, Vörösmarty és Kisfaludy Sándor Minden *Munkáit*, Kazinczy Eredeti *Munkáit*, Kis János Poétai *Munkáit* tette közzé a negyvenes években; a cím szempontjából egyedüli kivétel Kármán József *írásai* és Fanni hagyományai. Az írói munkát a mű szó már ekkor helyettesíthette, de a kor gyakorlatában éppoly ritka volt (Berzsenyi Dániel összes *művei*, 1842), mint napjainkban (pl. Kossuth esetében) az „összes *munkái*”. 1849 előtt tehát a munka, majd hosszas párhuzamos használat után 1945-től a mű dominált az ‘opus’, a ‘Werk’ megfelelőjeként.

Az *írói tulajdonról* c. értekezésében¹⁵³ Toldy leginkább a munka szót használta, hiszen egyik fő célja volt annak megértése, hogy az írás a többihez hasonló alkotó tevékenység, s így az embernek joga van saját eredményéhez és hasznához. Főleg összehasonlítások alkalmával azonban többször is megjelenik a mű mint kizárólag szellemi erőfeszítés magasabbrendű eredménye. Munka a sajtó alá rendezés: „a’ régi *classicusok*’ újra átvizsgált, hiteles kéziratokból restaurált textusainak kiadásai; így *újabb kori írók*’ összeszedett *munkáik* is, ha nem pusztá újra-nyomások, hanem utánjárással, kutatással gyűjtött, sorozott, critikai szemmel átnézett, netalántán hibáiból kitisztított textusú kiadások [...]. Mind ezekhez gyakran *előszók*, *bevezetések*, *jegyzetek*, *magyarázatok*, *mutatók* ’s különféle *toldalékok* járnak; ezek az *angol* törvény szerint mint eredeti munkák a’ szerző tulajdonai, ’s azok maradnak akkor is, midőn a’ textus már köz birtokba ment által.”¹⁵⁴

Kiadható-e a kézirat, birtokjoga jelent-e kiadói jogot? Az *írói tulajdonról* szóló értekezés szerint egyebek között tiltó körülmény az, „ha tudva lenne, mikép az író e’ munkát nem közönségnek szánta”.¹⁵⁵ A közzétételnek erre a – csak tervezett – jogi feltételére célzott Toldy Csokonai kiadásakor, a „Minden *Munkák*” címet értelmezve: „alatta egyéb nem gondolható, mint valamely író mind azon írásai,

¹⁵⁰ GYULAI Pál, i. m. 110–111.

¹⁵¹ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. IV. köt. Pesten, 1844. 38., 39.

¹⁵² *Eszmék a’ magyar verstan átalakításához*. Életképek, 1844. I. 250.

¹⁵³ BpSz 1840. 157–237.

¹⁵⁴ Uo. 225.

¹⁵⁵ Uo. 230–231.

mik általa vagy közönség elébe szánattak, vagy becsők, vagy jellemzetességöknél fogva a sajtóra igényt tarthatnak." A közönség szempontja nehezen igazolható; a becs és a jellemzetesség (Henszlmann szava!) kritikusi megítélés kérdése. A sajtó alá rendezőnek szüksége volt a választásnak erre a lehetőségére: „nem tartottam szabadnak, ha lehetett volna is, a »dévaj költeményeket« közlenem, mik magán tréfa eszközeiül készültek”, s így maradtak ki a zsengek; Metastasio cantái és a halottas versek pedig azért nem kerültek be a kötetbe, mert „az első nemből elégnék látszott a prosában fordított színműveket adni, az utóbbiak pedig, azon felül hogy magán s nem köz használatra készültek, sem új oldalról, sem nagyobb becsben költőnket elő nem tüntetik”.¹⁵⁶ Ez a korlátozás valószínűleg a cenzúra megelőzését szolgálhatta, másrészt azt igazolta, hogy Toldy nem sokra tartotta a zsengeket. A bevezető tanulmányban ilyen indokolással közölte a kihagyott művek listáját: „Következik már most azon kiadatlan munkák sora, miket ismerek, s legnagyobb részt másolatban bírok is, de gyengességök vagy botránys voltokért nem vehettem fel.”¹⁵⁷

A színvonal tehát, amely bírálatainak gyakori kérdése, a kézirat kiadásának, mondhatni, művé nyilvánításának is egyik feltétele lett; az életrajz csak címét közölte a kihagyott (és elveszett) szövegeknek. Ezeknek első, az iskolai korszakból fennmaradt csoportja azért vívta ki Toldy ellenszenvét, mert megadott tárgyról kidolgozandó feladatok lévén, „a belső szükség nélküli verselés tanuságai”; később viszont Csokonai „a leíró költeményeket tankölteményekké igyekezett átváltoztatni”.¹⁵⁸ A Kisfaludy Károlyról tartott előadás a leíró (vagy festő) verseket a műnemek első csoportjába sorolta; a tanköltemény viszont már művészetén kívüli kategória volt a sajtó alá rendező számára.

A fentebb idézett bírálati hűség és kritikai szemmel végzett munka eszerint nemcsak szövegkritika volt, hanem esztétikai értékelés is. A Kisfaludy Károly művei elé írt előszóban is találunk hasonló, sőt ennél meglepőbb állásfoglalást: „régis s gyenge dolgozásait” a költő sokáig elrejtven minden betekintés elől, „Hosszu ostrom után mutatá meg egyszer Hadi énekét, Themistoclest s az Elválást [...], mellyek ha a többinél jobbak, mint szavaiból észre vehetém, azok elveszését nem fájlalhatni.”¹⁵⁹ A sajtó alá rendező igazolva találja szándékát a szerző szóbeli nyilatkozatában, amely egyedüli forrása az ismeretlen kéziratok értékének megállapításához, s nem sajnálja a feltételezetten gyenge művek sorsát.

Az esztétikai mellett erkölcsi kritériumai is voltak a szövegek közlésnek. Toldy saját Csokonai-kiadásáról írja: „a lehetőségig teljes. Nem priapismusokkal szaporítottuk, mellyek sem olvasóinkhoz nem illenek, sem Cs. által a közönség számára nem készültek: ezek az akkori deákos élet egyik elemét tették, 's Cs. nem volt elég erős, elmésségét 's phantasiáját e hozzá méltatlan divattól tisztán tartani, de [...]

¹⁵⁶ Előszó V. In *Csokonai Mihály Minden Munkái* [!]. A szerző saját kéziratai s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, számos kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel világosítva s életrajzzal bevezete [!]. Kiadta D. SCHEDEL Ferenc. Pest, 1844.

¹⁵⁷ Uo. LXXXVII. A szöveg későbbi kiadásában *botránys* helyett *sikamlós* szerepel: *Magyar államférfiak és irók* (a továbbiakban: *MÁI*) II. Pest, 1868. 162.

¹⁵⁸ Csokonai. In *MÁI* II. Pest, 1868. 38., 66.

¹⁵⁹ *Kisfaludy Károly életének vázlata* V. In *Kisfaludy Károly Minden Munkái*. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszté s kiadta D. SCHEDEL Ferenc. Második teljesebb kiadás. Pest, 1843.

e szellő keble tengerének csak fölszínén suhogott el, mélyeit fel nem zavarta. Mellőztük tehát számos, és az immoralitástól eltekintve, helyenként csakugyan talentumot mutató priapismusait, de egyenkint munkáiban elszórt csintalanságait, mennyire lehetett, meghagytuk, nehogy a kor 's az ő színét letöröljük."¹⁶⁰

Láthatólag mindent megtett eljárása igazolására: betegségre utaló orvosi műszóval illette a kifogásolandót és megkülönböztette a szerzői jog szempontjából; felmutatta okait és igyekezett határt szabni az elhagyásnak. Legnehezebb dolga azonban feltehetőleg ott volt, ahol ütköztek esztétikai és erkölcsi szempontjai, ahol találkozott „talentum” és „csintalanság”. Ilyenkor került sor a stilizálásra.

„Toldy nem szöveghű kritikai kiadást akar adni, hanem olvasmányt, amely »éldelhető« legyen. Ennek elérésére önkényesen változtat a kéziratok szövegén”¹⁶¹ – írja Pukánszky Kádár Jolán. A Gerson esetében például „néhány trágár kifejezést mással helyettesít, a nevekkel olykor önkényesen bánik”,¹⁶² Az özvegy Kornyóiné 's két Szeleburdiakról pedig ezt jegyezte meg: „Őt helyt kénytelen voltam apró törléseket tenni, hol az élet undorodásig híven volt másolva.”¹⁶³ A kritikus bírálataiból ismert eszményítés tehát nemegyszer javítássá változtatta a szöveggondozást.

A' méla Tempefői egyházellenesnek talált részeit a cenzúra törölte, s „Toldy erre nézve [...] a következőket mondja: »A negyedik felvonás 7. és 8. jeleneteit fájdalom nem adhattam épségükben.«”¹⁶⁴ Egyetértett viszont a Dorottyát elutasító cenzornak azokkal az észrevételeivel, amelyeket „nem csak a nemesb erkölcsök, hanem az aesthesis is helyeslék; s a mű nem nyert semmit, hogy utóbb csakugyan kevesebbé kényes censor úti levelével jelent meg”.¹⁶⁵ E megjegyzésével némi rokonságot állapított meg hasznos cenzúra, klasszicista bírálat és kritikai kiadás között; másképpen ugyan, de mindhárom betöltötte a szűrő funkcióját a mű érdekében hozandó, tehát szükségesnek talált ítélet segítségével: az eszmény nevében való tiltás és átíratás itt közel állott a kihagyáshoz és átfogalmazáshoz. Ezt tükrözi Toldynak az a megállapítása, amely Petőfi-, majd Vahot-bírálatához kapcsolódva a költő mindenkori magatartását írja elő: „Fájdalom, az olvasó közönségnek készült több darabjaiban is elfelejtkezett azon határoktól, mikén a művésznek soha átsíklani nem szabad.”¹⁶⁶ Ennek felel meg Bürger és Csokonai összehasonlítása: az első „a világrend ellen fellázadt, magával s a világgal meghasonlott, tépett kebel”, akinek indulata „erősebb és közvetlenebb, hogysen a művészet azt uralkodása alá hajthatá”, mint azt már Schiller kifejtette; a második viszont – Toldy ezt javasolta Petőfinek is – „a legnemesebb emberszeretettől vala eltelve” és mérsékelni tudta érzelmeit. Hasonlóságuk „a hang és szín egyenlőtlen-

¹⁶⁰ S. F., *Nemzeti Könyvtár*. I. Budapesti Híradó, 1844. 87. sz. Nov. 29. 375.

¹⁶¹ Csokonai Vitéz Mihály *Összes Művei* (a továbbiakban: CSVMÖM). *Színművek* 1. 1793–1794. S. a. r. és a jegyzeteket írta: PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán. Budapest, 1978. 251.

¹⁶² CSVMÖM. *Színművek* 2. 1795–1799. S. a. r. és a jegyzeteket írta PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán. Budapest, 1978. 229.

¹⁶³ Idézi: PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán. *I. m.* 2. 344.

¹⁶⁴ *Uo.* 1. 259–260.

¹⁶⁵ MÁF II. 122.

¹⁶⁶ MÁF II. 152–153.

ségében" áll: „legszebb darabjaik több kevesebb oda nem illő kép, kifejezés, szó által kiejtetnek jellemökből, mi által megzavartatik azon összhangzat, melylyel minden szépműnek hatnia kell”.¹⁶⁷ *Nem szabad és kell, soha és minden*: a preskriptív kritikának ezek a tilalmat és kötelességet, időtlenséget és egyetemességet összegző kulcsszavai és tanulságai éppúgy érvényesek a nem klasszicista műltra, mint az organikus egység normája Shakespeare színházára.

Ha Csokonai kiadásakor a mű, *Kármán József írásai és Fanni hagyományai* (1843) esetében a szerző és a mű volt problematikus. Szilágyi Márton *Kármán József utóélete* c. tanulmánya¹⁶⁸ szerint Toldy „tudatosította Kármán írói művoltát, életművé rendezte az Urániában megjelent írásokat”, mivel a szerkesztő nevét 1843 előtt még senki sem kötötte művekhez. A *Fanni hagyományait* a Kisfaludy Társaságban tartott előadás és a kötet előszava még úgy tartotta számon, mint amely először fordításnak látszott, de e feltevést „egy kortanú” (Schedius Lajos) megváltoztatta.¹⁶⁹ Az akkori stádium a női szerző: Kármán ebben a felfogásban csak olyan átdolgozó és közreadó, aki a műben megváltoztatott néven szerepel, Fannit pedig „a legérdekesebb asszonyi egyediségek közzé soroljuk”.¹⁷⁰ Bár Toldy meghagyta annak lehetőségét, hogy Kármán lehetett a *Hagyományok* egyedüli írója, 1843-ban ezt nem tekintette valószínűnek. A *magyar költészet történetében* (1867) már nagyobb szerepet tulajdonított a tisztázhatatlan arányú társszerzőségnek, s a *Werther* hatására is gondolt, elsőként mégis Gyulai jelentette ki 1875-ben, hogy a szerző egyértelműen Kármán volt.

Ennek a tanulmánynak a negyvenes évekre vonatkozó következtetéseit támasztja alá Toldy két megjegyzése. A Nemzeti Könyvtár köteteit így ajánlotta: „Kisfaludy K. után következtek K á r m á n Írásai, F a n n i H a g y o m á n y a i és C s o k o n a i Minden Munkái: az első és második félszázadi feledékből felköltve; a' harmadik egyik leggazdagabb szelleme literaturánknak, ki [...] a legfinnyásb izlésűek előtt is tartalmasságánál fogva első rangu íróink közt foglaland helyet.”¹⁷¹ Kármán, Fanni és a stilizált Csokonai tehát külön alkotóként voltak számon tartva, éppúgy, mint azt a fogadtatást összegző híradás is tanúsította: „Egyesek meglepetéssel olvasták Kármánt; 's Fanni írásait a legszébbhez sorolták, mit irodalmunk előhozott.”¹⁷²

Kis János – mint azt a bírálatokban és a beszédekben láttuk – Toldy egyik erkölcsi modellje volt: „a legszerényebb, legigénytelenebb író, kit ismertem”; a jellemzést tömör, bár poétikai szempontból meg nem magyarázott minősítés kísérte: „kitűnő költő”.¹⁷³ Csokonai vagy Kármán kiadásához hasonló probléma

¹⁶⁷ MÁI II. 175., 176.

¹⁶⁸ Itt köszönöm meg, hogy az 1990-ben készült szakdolgozat kéziratát elolvashattam.

¹⁶⁹ *Kármán és Fanni emlékezetök*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, V/1. köt. Pesten, 1846. 151. és *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*. Újra kiadta és bevezette D. SCHEDEL Ferenc. Pest, 1843. XVI.

¹⁷⁰ TFIB II. 150.

¹⁷¹ *Irodalmi levelek. Életképek*, 1844. I. 296.

¹⁷² S. F., *Nemzeti Könyvtár* I. Budapesti Híradó, 1844. 87. sz. Nov. 29. 375.

¹⁷³ *Kis János élete*. In *Kis János poetai munkái*. A szerző saját kéziratái s az első kiadáshoz gondosan egyengetve, kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel s életrajzzal kiadta D. SCHEDEL Ferenc. Pest, 1846. Másodszor megjelent: *Kis János*. In MÁI II. 225., 238.

nem merült fel a kötet sajtó alá rendezése során, Kazinczy hozzá írt leveleinek közzététele azonban fontos szövegkritikai stádiumot jelentett.

1832-ben, egy évvel Kazinczy halála után, Bajza és Toldy javasolták az életmű teljes kiadását. Az 1836-ban megjelent első kötet előszavában Toldy az „írásmód-ra” nézve tett egy megjegyzést: annak ellenére, hogy az többször változott, a nagy írónak járó tisztelet „parancsolta, hogy minden érintetlenül hagyassék; egyedül a’ helyesírást, mint legkevésbé fontosat a’ többi közt, ’s tarkaságával még is igen szemet szűrőt, látszott tanácsosnak egy elvre visszavezetni”.¹⁷⁴ Külső és belső írásmódot különböztetett meg: a külső jelentette a helyesírást, a belső pedig az egyéni nyelvet és stílust; ez utóbbitól tért el Zrínyi kiadója, „mit tenni nem szabad, s mi által az író sajtósága vesz, a nélkül hogy a munka nyerne”.¹⁷⁵ Ez az akadémiai szabályokhoz igazodó egységesítés nem változott a második kötetben (1839), a harmadik (1842) *Előbeszéde* azonban, amelyet Bajza és Toldy írt alá, s amely a Kis Jánoshoz szóló levelet vezetett be, a következő újdonságra hívta fel a figyelmet: „Nyelv- ’s írásmód’ tekintetében szorosán ragaszkodtunk az eredetinek betűjéhez, hogy az abbani fejlődés és változások is folyton észrevehetőek legyenek, mi legalább a’ grammaticus előtt bírhat némi érdekel.”¹⁷⁶ A levelezés harmadik kötetének (1845) előszava hasonlóképpen tájékoztatót: „Megjegyezzük végre itt is, hogy a’ mit adunk, kicsinyes hűséggel van adva egész a’ helyesírási ingatagságig, melly Kazinczyt gyakran meglepte, hol gondatlanul hányta papirosra, pongyolában is mindig kecses, sorait.”¹⁷⁷

A helyesírás tehát más feladat elé állította a sajtó alá rendezőket a levelezés kiadásakor, mint a két első kötet esetében: akkor egységesítették a kéziratokat és a már megjelent szövegeket, most viszont a betűhív közlés megcáfolta a mindenáron való uniformizálás szükségességét. Ez az az út, amely Vörösmarty műveinek két változatban való megjelenéséhez vezetett: az ún. „kézi kiadást” (1845–48) és „nemzeti kiadást” (1847) a költő hagyta jóvá, s közülük az első lett a kritikai kiadás alapszövege.

Bajza és Toldy volt a sajtó alá rendező, bár „Kezdetről fogva inkább az utóbbi végezte a gondozás munkáját, Bajza úgy látszik, inkább a kiadóval való tárgyalásokat intézte.”¹⁷⁸ (*Toldy Ferenc Irodalmi beszédeit ő jelentette meg 1847-ben, de ez elsősorban az ajánlószöveg rövid előszó megírásából állt; a jegyzeteket maga a szerző állította össze.*)

A költő kérésére Toldy szerkesztette Vörösmarty Mihály *Munkáit* (1833), *Ujabb munkáit* (1840) és most *Minden Munkáit is*.¹⁷⁹ Ez a kiadás annyiban emlékeztet a Nemzeti Könyvtár többi kötetére, hogy a kronológiai rendet követte és az életmű

¹⁷⁴ *Kazinczy Ferencz’ Eredeti Munkái*. A’ M.T.T. megbízásából összeszedék BAJZA és SCHEDEL. Első kötet. Budán, 1836. XI–XII.

¹⁷⁵ Zrínyi Miklósnak *Minden Munkái*. [...] Pesten, 1847. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. I. 81.

¹⁷⁶ *Kazinczy Ferencz’ Eredeti Munkái*. Összeszedék BAJZA József és SCHEDEL Ferencz. Második osztály. Levelek. Első kötet. Budán, 1842. XIII–XIV.

¹⁷⁷ *Kazinczy Ferencz’ Eredeti Munkái*. Összeszedék BAJZA József és SCHEDEL Ferencz. Második osztály. Levelek. Harmadik kötet. Pest, 1845. XII.

¹⁷⁸ *Vörösmarty Mihály Összes Művei* (a továbbiakban VMÖM) I. Kisebb költemények. Szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső. Budapest, 1960. 337., 331.

¹⁷⁹ Uo. 317., 324.

belső fejlődését igyekezett megmutatni; abban viszont különbözik, hogy a korai versek is szerepet kaptak benne. A Budapesti Híradóban közzétett összefoglalás így számolt be erről: „Meg lévén egyszer a történelmi elv alapítva, szükségkép azon csomókhoz is kelle nyúlnunk, mik a költő szekrényében évek óta nyugodtak, s azokból is kiszemelnünk mindazt, mi a költő ismertetésére nézve bármi tekintetben jelentőséggel bír. Incunabulái ezek egy lángelmének”;¹⁸⁰ nem gyengének talált és kihagyásra ítélt zsengek, mint Csokonai esetében. Kollektív és egyéni ok, „a legnagyobb magyar költő”¹⁸¹ adott erre a kivételes bánásmódra alkalmat.

Ezzel csaknem egy időben azonban, 1846-ban kelt a Csokonai-kötet előszava, amelyben Toldy a régebbi anyaghoz választott korábbi megoldást magyarázta: „A helyesírás tisztán külső dolog lévén, magamat az íróéhoz annál kevesebbé kötöttem, mert ez az első kiadásokban is (Csokonai maga csak keveset adván ki életében és ön gondjai alatt), nem mindig híven és az ő kézíratait követte; másfelül újabb és ismertebb, hogyszem tanulságos lehetne.”¹⁸² Az indokolás részben tárgyilagos, részben viszont megfogalmazója felfogását jellemzi: nem volt általánosan érvényesíthető viszonyítási pont (s archaizálni kellett volna az átfogalmazásokat is), azonban ez nem teszi a helyesírást a szövegről leválasztható külsőséggé; emellett pedig ismertnek sem mondható, mint ahogy azt Kazinczy leveleinek bevezetése is tanúsította.

Zrinyi Miklósnak Minden Munkáit Toldy nem azért tartja tökéletlennek, mert megváltoztatott helyesírással jelent meg („azon pár embert, kit ez érdekel, bizvást könyvtárainkba utasíthatjuk”); egyrészt hiányolja a kiadás apparátusát (életrajz, magyarázatok, előszó), másrészt és különösképpen pedig azt, hogy nem támaszkodik az eredeti kiadásokra, s állandóan „corrigálja és stilizálja” a szöveget. A bírálat alapkérdése: „ki ad jogot” elrontani a szépet és világosat, későbbi szóval átírni, visszakeresztelni, „átnyelvezni”, nyelvjáráson és régiességen változtatni, idegen szókat átírni?¹⁸³

Ehhez hasonló kifogásokat tartalmaz Döbrentei Berzsenyi-kiadásának recenziója is.¹⁸⁴ Hiba, hogy Kazinczy Berzsenyire írt levelei nem „mind és teljesen” szerepelnek a függelékben: a „kény és kedv szerint nyesegető módtól az írói világ rég eltért immár” s „minden levél egy kis mű, egy organicus mű”. Döbrentei átfogalmazta saját, Berzsenyire szóló leveleit, s ez ahhoz a kérdéshez vezetett, hogy „szabad-e, és mennyiben [...] ily documentumokhoz változtató kézzel nyúlni”. Toldy szerint egyedül a szerző módosíthat, de csak a „külső kérget” illetően, tehát meg nem másítva „az értelmet, és hangot, és külső jellemet”, megőrizve az irodalmi levél hitelességét. „Ki ada neki jogot Berzsenyi textusán változtatgatni?” – hangzik a leg súlyosabb vád, hiszen a sajtó alá rendezés számos

¹⁸⁰ S. F., *Nemzeti könyvtár*, II. Budapesti Híradó 1844. 93. sz. Dec. 10. 399. és LUKÁCSY Sándor--BALASSA László, *Vörösmarty Mihály*. Budapest, 1955. 345.

¹⁸¹ *Vörösmarty életének vázlatja*. In *Vörösmarty Mihály minden munkái*. Kiadák barátai BAJZA J. és SCHEDEL F. Második öszves kiadás. Pesten, 1847. VI.

¹⁸² I. m. V.

¹⁸³ *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. I. 81–86.

¹⁸⁴ *Berzsenyi Dániel összes Munkái. Költelem és folyóbeszéd*. Közre bocsátotta meghagyása szerint Döbrentei Gábor. *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. II. 289–294., 324–328., 339–343.

helyen önkényes átírást jelentett szavak vagy sorok esetében. Végül pedig nagy az aránytalanság „a szükségtelen felesleges s szükséges hiányzó” jegyzetek között.¹⁸⁵

A Zrínyi- és a Berzsényi-kiadás bírálója maga is stilizált, ha kevesebbszer is, elsősorban Csokonai kötetében; de az ő sajtó alá rendezése más, átgondoltabb koncepciót képviselt. A „ki ad jogot a változtatásra” kérdés mindazonáltal órá magára is visszafordítható. A helyesírást – ha a kézirat nem maradt fenn, vagy ha az első kiadás nem követte azt – külsődlegesnek tekintette. Bajza és Toldy Kazinczy-kiadásában sem jelent meg minden levél a maga egészében; ezt az első kötet előszava egyes személyek iránt megnyilvánuló tapintattal magyarázta.¹⁸⁶ Nagy különbség választja el azonban a betűhív közlésre való törekvést és a régi levelek átfogalmazását, még akkor is, ha Toldy elnézett bizonyos minimális változtatást. Más és körülhatárolhatóbb funkciót töltöttek be az ő átírásai, mint Zrínyi és Berzsényi parafrázisai: ízlés- és nyelvbeli alakítás állott annak a két felfogásnak a középpontjában, amelyek közül az egyik közölhetővé kívánta tenni, a másik viszont továbbközlhetőnek tartotta a fennmaradt szövegeket.

A Magyar Szépirodalmi Szemle 1847 márciusában a Nemzeti Könyvtár köteteinek megjelenési rendjéről tudósított.¹⁸⁷ Eszerint még hátravolt a Csokonai-, a Kis János- és a Vörösmarty-kötet nyomtatásának befejezése, s ezutánra tervezték Kisfaludy Sándor műveit s az „ötödik folyam”-ot, „melyben gróf Esterházy Miklós nádornak, legnagyobb részt kiadatlan írásai, ugy Gombos dramái és Vitkovics Mihály Írásai adatnak”, s amely „félíg szinte ki levén nyomtatva, szeptemberben induland meg”.

Ezek közül abban az évben csak a *Kisfaludy Sándor Minden Munkái* c. kötet jelent meg; Esterházy Miklós *Munkái* és Faludi Ferenc *Minden Munkái* az ötvenes évek elején folytatták a Nemzeti Könyvtár sorozatát, de Gombos Imre és Vitkovics köteteit Toldy – jelentése és tervei ellenére – Világos után sem tudta már kiadni. Kisfaludy Sándor műveinek életrajza, amely a Közhasznú Esmeretek Tárából való, ezzel az 1848 áprilisában kelt kívánsággal ér véget: „Hátra vannak apróbb, itt-ott elszórt, kötött kötetlen írásain kívül némely eddig kiadatlan, a boldogult censura rostáiban fenakadt, költeményei, prosai töredékei és levelezései, melyek, mihelyt a nem politikai tartalmu könyvek kiadásának épen nem kedvező, mozgalmas, jelen időpontot egy csendesebb váltandja fel, pótló kötetben fognak következni. Bár ez idő hamar derülne ránk, hogy a jelen kiadás címe: »minden munkák« igazsággá válhassék!”¹⁸⁸ Ez „a sulyos idő” – írja Toldy a Kossuth hirlapjában – „tudományos összemunkálásra szükséges nyugalmat nem engedett”,¹⁸⁹ s ugyanennek a Bajza szerkesztette lapnak névtelen tárcaírója ezt jegyzi meg majd 1848 végéhez

¹⁸⁵ Uo. 324–325., 340–343.

¹⁸⁶ *Előbeszéd* IX. In *Kazinczy Ferencz' Eredeti Munkái*. Összeszedék BAJZA József és SCHEDEL Ferencz. Második osztály. Levelek. Első kötet. Budán, 1842.

¹⁸⁷ I. 180.

¹⁸⁸ *Kisfaludy Sándor élete*. In *Kisfaludi Kisfaludy Sándor Minden Munkái*. Kiadta Toldy Ferenc. I–VI. Pesten, 1847. 354–355.

¹⁸⁹ *Magyar Academia*. 4. sz. 1848. Júl. 5.

közeledve: „Irodalom. Inter arma silent musae. Tudták azt már a rómaiak is, hogy a harc zaja közt a tudományok háttérbe szorúlnak.”¹⁹⁰

A Magyar Szépirodalmi Szemlének említett oldala tartalmaz még egy hirdetést; a könyv címe: *A Magyar Nemzeti Irodalom Kézikönyve széptani rendszerben*. Két kötetből lett volna szó, mely a XV., ill. a XVII. századtól mintegy kétszáz író műveit mutatta volna be. 1847-ben még nem jelenhetett meg, 1855-ben viszont, némi módosítással, igen: *A magyar költészet kézikönyvéről* van szó, a *Handbuch*-nak arról a folytatásáról, amelyet Toldy előszava szerint már 1834-ben kiadott volna „próza” és „költői” részre bontva.¹⁹¹ Ennek az antológiának a gondolata éppolyan fontos volt az életmű egymást követő korszakaiban, mint az irodalomtörténeté: a húszas évtizedben éppúgy, mint a negyvenesben, amely már a régóta tervezett szintéziseket készítette elő.

János Korompay H.

LA CRITIQUE LITTÉRAIRE DE FERENC TOLDY DANS LES ANNÉES 1840

Critique, orateur et textologue: avant d'écrire ses oeuvres synthétiques c'étaient les trois qualités principales du „père de l'histoire littéraire hongroise”. Sa conception de l'évolution poétique était déterminée par la recherche de l'équilibre qui refuse les extrémités romantiques. Ancien étudiant des cours universitaires d'Hegel, il est devenu personnage central de la critique littéraire; secrétaire de l'Académie des Sciences et président de l'Institut Hongrois de Belles Lettres, il prononçait des discours officiels; fondateur de la collection Bibliothèque Nationale, il publiait de précieuses éditions. Cette étude examine les principes critiques et le goût littéraire de ce grand philologue.

¹⁹⁰ 127. sz. Nov. 25.

¹⁹¹ Előszó. In *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig*. I. Pest, 1855. X.